

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗВО УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра богослов'я

Магістерська робота

ОБРАЗИ ЧЕСНИХ НЕБЕСНИХ СИЛ БЕЗПЛОТНИХ У ПОНЕДІЛКОВИХ
БОГОСЛУЖІННЯХ ЛЬВІВСЬКОГО ОКТОЇХА 1895 РОКУ

Студент 6 курсу: Роман Горбач

Науковий керівник: Василь Рудейко,

кандидат наук, доктор богослов'я

Рецензент: Максим Тимо,

ліценціат літургійних наук

Львів 2022

Горбач Р.А. Образи чесних небесних сил безплотних у понеділкових богослужіннях Львівського Октоїха 1895 року: Магістерська робота (041 Богослов'я) / Р.А. Горбач / Український католицький університет. Кафедра літургійних наук; Наук. кер: к.н., д. б. Рудейко о. Василь – Львів: УКУ, 2021. – 69.

Анотація. У роботі розкрито формування щоденних пам'ятей Октоїха та біблійно-патристичне вчення про ангелів. Проаналізовано богослужбові тексти понеділка та розкрито теми і джерела, які вплинули на формування богослужбових текстів присвячених ангелам.

Ключові слова: Октоїх, Крашеніннікова О., пам'яті, восьмиразовий цикл, Святі Отці, ангели, образи, богослужбові тексти.

Abstract. The formation of the formation of daily remains of Oktoich and the biblical patristic doctrine of angels is revealed. The liturgical texts of Monday and the themes and sources, which influenced the formation of liturgical texts devoted to angels are analyzed.

Key words: Oktoich, Krasheninnikova O., memory, eight-rise cycle, Holy Fathers of the Church, angels, images, liturgical texts

Зміст

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	4
I РОЗДІЛ. КТОЇХ ТА ФЕНОМЕН ТИЖНЕВИХ ПАМ'ЯТЕЙ	7
1.1 Змінні частини у добовому колі богослужінь	7
1.2 Формування пам'ятей Октоїха	12
1.3. Унікальність поминання безплотних сил на понеділкових богослужіннях Октоїха	21
II РОЗДІЛ. БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ	25
2.1 Ангели у Святому Письмі	25
2.1.1 <i>Образи ангелів у Старому Завіті</i>	25
2.1.2. <i>Образи ангелів у Новому Завіті</i>	27
2.1.3 <i>Імена ангелів та ієрархія у Святому Письмі</i>	32
2.2 Святоотцівське вчення про ангелів	37
2.3 Образи ангелів у богослов'ї ікон	44
III РОЗДІЛ. АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА	48
ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	66
Основні джерела:	66
Додаткові джерела:	67
Інтернет джерела:	69

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Sin. – Бібліотека монастиря святої Катерини на Синаї

вид. – видання

Див. - дивитися

пер. – переклад

Пор. – порівняй

р. - рік

св. – святий або свята

свв. - святі

ст. – століття

Т. – том

УГКЦ - Греко-Католицька Церква

ВСТУП

У релігіях багатьох народів світу присутня віра в надзвичайних істот, яких називають ангелами. Ці культурні і релігійні середовища зображають доволі порізному природу та образи цих істот. Зокрема, сучасна культура, яка продиктована інноваційними технологіями, доволі часто зображує ангелів у книгах, фільмах тощо. Так, здебільшого, ангелів наділяють певними антропоморфними елементами, які існують самі по собі.

Отож, першочерговим елементом актуальності цієї теми постає демонстрація образу ангелів з точки зору християнського віровчення. Очевидним фактом є те, що традиційне християнське вчення відображається у богослужбових текстах. А отже, про ангелів також можна дізнатися і в такий спосіб. Аналізуючи тексти Святого Письма, бачимо, що святі безплотні сили є суттєвою складовою біблійної віри. Власне через це Церковні богослужіння часто формуються на біблійній основі. Вагому роль у християнській богослужбовій практиці відіграють ангели, а, зокрема, у візантійській літургійній традиції, де вони почитаються у кожному з богослужінь. Важливість безплотних сил для Церкви підкреслюється також тим, що їм відведено окремий день у тижневому колі богослужінь, а тому варто розуміти, яку роль вони відіграють у житті людини та в Історії Спасіння.

Зважаючи на те, що на сьогоднішній день існує доволі мала кількість проведених досліджень, які демонструють ангельський чин через призму богослужбових текстів, важливо хоча б частково заповнити цю прогалину, яка полягає у відсутності глибинного дослідження цієї теми. Зазвичай існують лише короткі оглядові статті, які згадують про ангельські образи. Натомість, *Октоїх* демонструє надзвичайно широкий спектр богословських тематик, тому речі, які стосуються ангелів у ньому, не є пріоритетними. *Октоїх* по своїй суті є часто вживаною богослужбовою книгою, а особливо в час, коли відсутні великі періоди приготування до свят: Великий піст; відання свят; період від Суботи Лазаря і до відання П'ятдесятниці. Оскільки ці тексти часто використовують, то

важливо є розуміти, що саме послугувало для ідейного наповнення цих текстів. І зокрема, чому саме в них ми бачимо ті чи інші ангельські образи?

Об'єктом магістерської роботи є ангельські постаті, зокрема, їхнє відображення у богослужбових текстах Октоїха на понеділок.

Предметом дослідницької праці є богословські ідеї про ангелів, які знаходимо у Святому Письмі, окремих творах Отців Церкви та богослужбових текстах *Октоїха*.

Метою цієї праці є комплексно та критично проаналізувати богословські аспекти, пов'язані з великою темою, яка подається у понеділкових текстах богослужінь *Октоїха*, присвяченої безплотним силам, та визначити основні теми, які представляють ангелів, зокрема, як ці образи пов'язані з Церковним вченням.

Основні завданнями магістерської праці:

1. проаналізувати богословське значення Октоїха та явище тижневих пам'ятей у Візантійській літургійній традиції;
2. дослідити біблійні приклади, що зображають ангельських постатей, їхню природу, образи та місію;
3. з'ясувати Святоотцівське вчення про безплотні сили;
4. проаналізувати богословський зміст богослужбових текстів *Октоїха* в понеділкових богослужіннях добового кола.

Основні методи, які будуть використовуватися для розкриття цієї теми, полягатимуть в історичному та текстуальному аналізі. Історичний аналіз полягатиме в тому, що ми розглянемо історичний контекст, у якому формувався текст *Октоїха*, та з'ясуємо, яким чином він отримав саме таке тематичне наповнення. Окрім цього, розглянемо розвиток думки Отців Церкви, повчання яких вплинуло й на загальне формування вчення про ангелів. Текстуальний аналіз, у свою чергу, полягатиме у перегляді понеділкових текстів *Октоїха*, присвячених Безплотним силам, у поєднанні з критичним аналізом.

Основними джерелами цієї праці є *Октоїх* Львівського видання 1895 року, оскільки він на сьогодні є офіційним богослужбовим текстом у тижневому колі

для УГКЦ. Окрім цього, у джерельній базі будуть використані також різноманітні статті дослідників Октоїха, зокрема, таких авторів, як Крашенинникова О. та Лозова І.

Для огляду ангельських образів будемо розглядати різноманітні патристичні джерела для того, щоб зрозуміти, які елементи вплинули на авторів богослужбових текстів.

Магістерська робота матиме наступні частини: вступ, основна частина (три розділи й підрозділи), висновки та список джерел і літератури.

У I розділі ми розглянемо, яким чином розвинувся Октоїх, зокрема, чому кожен день тижня має ту чи іншу велику тему, коли саме в історичному формуванні збірника під назвою *Октоїх* ці теми закоренилися.

У II розділі звернемо увагу на Святе Писання, як на перше джерело, де присутні ангели, а відтак, яким чином Богом натхненні люди зображають цих надзвичайних істот, вписавши їх у священні тексти. Наступним кроком буде розгляд патристичного надбання, як наступних джерел, що розвивають християнську ангелологію, а відтак і можливість побачити відображення віри в ангелів у богослов'ї ікони.

III розділ включатиме в себе розгляд та глибинний аналіз понеділкових богослужбових текстів, щоб побачити теми та образи, з допомогою яких автор намагається передати віру в ангелів.

Оригінальність і новизна цієї роботи полягає в тому, що розгорнутої праці стосовно ангельських сутностей на прикладі Октоїха ще не написано, зокрема, у співставленні із зображеннями ангелів у Святому Писанні та патристичному надбанні, а також, як вони вписані у богослов'я Октоїха. Ця праця має за мету стати рушієм глибшого пізнання богослужбових текстів, які УГКЦ має для вжитку на щодень.

І РОЗДІЛ

ОКТОЇХ ТА ФЕНОМЕН ТИЖНЕВИХ ПАМ'ЯТЕЙ

Упродовж багатьох століть візантійська літургійна традиція збагачувалась різноманіттям молитовних текстів, велику частину яких складали піснеспіви, які згодом сформувалися в окремі богослужбові книги. За допомогою них Церква розкриває вірним і тим, які просто спостерігають за її літургійним життям, багатство віри, яку вона голосить, звертаючись до Бога у молитві.

Богослужбовий порядок церков візантійської традиції укладено таким чином, що певні його частини залишаються сталими в богослужіннях і вживаються в молитві весь час. Вони складають структуру того чи іншого богослужіння, яку переважно формують псалми, вступні чи завершальні частини таких богослужінь добового кола, як Вечірня, Повечір'я, Північна, Утреня, Часи та Обідниця. Урізноманітнюють літургійну молитву змінні частини богослужінь, які, переплітаючись із незмінними, творять певну гармонійну молитву, яка й складає суть візантійського обряду. Змінні частини богослужінь добового кола сформовані в окремі збірники піснеспівів: Мінеї, Тріоді та Октоїх. Піснеспіви у цих збірниках використовуються залежно від того чи іншого періоду літургійного року.

1.1 Змінні частини у добовому колі богослужінь

Літургійне життя Церкви є дуже багатогранним. Октоїх, як збірник богослужбових текстів, має циклічний принцип піснеспівів і є найбільш універсальним та послідовно укладеним¹. Зокрема, у сучасному Октоїху міститься цикл з Восьми гласів, один з яких співається упродовж одного тижня. Його назва походить від двох грецьких слів *Ὀκτώ* – «вісім» і *ἤχος* – «голос». Кожен глас містить у собі змінні частини для богослужінь упродовж кожного дня тижня, наповнення яких, у свою чергу, змінюватиметься, залежно від теми,

¹ Пор. Крашенинникова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков // Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: По древнерусским и южнославянским спискам XIII—XV*. Москва 2006, 291.

І РОЗДІЛ

ОКТОЇХ ТА ФЕНОМЕН ТИЖНЕВИХ ПАМ'ЯТЕЙ

присвяченої на цей день. Теми в Октоїху кожного дня тижня повторюються, відповідно виникає добовий цикл Октоїха. Оскільки є вісім гласів, вони проходять упродовж восьми тижнів, що, по суті, є третім циклом в Октоїху. Такий циклічний перебіг називається «стовпом», а восьмитижневий цикл, у свою чергу, протягом року проходить шість разів.

Різноманітні богослужіння добового кола використовують такі ж різноманітні змінні частини, залежно від дня або часу. Октоїх, у цьому плані, є одним із найчастіше вживаних джерел молитовних текстів. У ньому містяться змінні частини богослужінь добового кола: Вечірні, Повечір'я, Північної, Утрені та Обідниці. Ці частини використовуються у звичайний² час літургійного життя Церкви візантійської традиції. Такі змінні частини, у свою чергу, поділяються на різноманітні жанри, зокрема, на стихир на «Господи взиваю», стихир на стиховні, тропарі, канони, кондаки, сідальні, світильні та тексти для богослужіння Обідниці.

Першою важливою змінною частиною, яка міститься в сучасному Октоїху, є стихир на «Господи взиваю». Така змінна частина є присутня в богослужінні Вечірні упродовж кожного дня тижня. Ці стихир є різноманітного тематичного наповнення, залежно від дня тижня. Початком тижневого циклу є Вечірня в суботу, оскільки з Воскресіння починається все, а початком літургійного дня є Вечірня, відповідно й глас починається з суботи. Оскільки перед великою Вечірнею йде мала Вечірня, тексти Октоїха подають для неї не тільки тексти, але й короткий устав, окрім цього, також вказують автора стихир - Йоана Дамаскина³. Для богослужіння малої Вечірньої є подані окремі Богородичні догмати, однак вони, «незважаючи на свою богословську і поетичну виразовість, практично втратили своє значення»⁴. На великій Вечірні авторство стихир на «Господи взиваю» не вказується, очевидно тому, що автором текстів малої і

² Йдеться про час літургійного життя Церкви, у якому немає великих свят або періодів, літургійні тексти яких уживаються в цьому часі.

³ Див. *Октоїх*, глас 1, субота. Львів 1895, 1л.

⁴ Ганнік К. *Передмова // Догматики вісьмох гласів з рукопису кінця XVI століття*. Львів 2002, 3.

І РОЗДІЛ

ОКТОЇХ ТА ФЕНОМЕН ТИЖНЕВИХ ПАМ'ЯТЕЙ

великої Вечірні є та сама особа. Натомість, замість вказівки автора, міститься розлогіший устав⁵ стосовно співу цих стихир у неділю на різні випадки. Окрім цього, також подані догмати кожного з восьми гласів, які є трохи відмінними від догматів на малій Вечірні. Стосовно авторства догматів Крістіан Ганнік зауважує:

Догматики вважаються творінням видатного богослова й релігійного поета часів боротьби за культ ікон Йоана Дамаскина, який діяв між серединою 7 і серединою 8 століть у монастирі св. Сави поблизу Єрусалима. Окремі фрази догматиків нагадують святкові гомілії та богословські трактати Дамаскина (наприклад, догматик 8 гласу); це є ще одним аргументом на підтвердження його авторства.

Очевидно, що ключовою працею Дамаскина, згідно з якою Ганнік стверджує авторство догматів, є твір «Точний виклад православної віри»⁶, особливо, якщо зважати на його Христологію. Окрім цього, догмат також поданий у п'ятницю на Вечірні. Очевидно, така логіка була вкладена і в устав Ісидора Дольницького для означення початку гласу в неділю та завершення в п'ятницю. Можливо, також присутність догмату в неділю має свою логіку, виходячи з розуміння, що Воскресіння є початком усього, а відтак у догматі представлена тайна віри, яка відкривається через Христа Воплоченого, померлого і Воскреслого. Натомість, у п'ятницю догмат матиме наступне можливе значення, якщо зважати на суботу, як на шостий день сотворення, тобто дня сотворення людини, для якої ці всі правди відкриваються.

Стихири на «Господи взиваю» в Октоїху на великій Вечірні є також поділені. Отож, 3 стихири без жодного підпису, а 4 з підписом «восточні». Очевидно, що такий поділ є через різне авторство стихир, оскільки щодо восточних стихир Ф. Гумилевський вказує на авторство патріарха Анатолія (IV ст)⁷. Окрім цього, в Октоїху містяться також стихири й на інші дні. Так, починаючи з Вечірні попереднього дня, тобто з неділі на понеділок, на «Господи

⁵ Див. *Октоїх*, глас 1, субота, 3л.

⁶ Див. Иоанн Дамаскин. *Источник знания*. / перев. з давнегреческого Д. Афиногенова. Москва 2002, 57-337

⁷ Гумилевський Ф. *Исторический обзор песнопевцев и песнопения греческой Церкви*. Санкт-Петербург 1902, 214.

взиваю» є подані загалом 6 стихир: три покаяльні і три присвячені безплотним; у вівторок також 6: три покаяльні і три Предтечі; в середу – 6 стихир: три хресту і три Богородиці; у четвер 6 стихир: три апостолам і три св. Миколаю; п'ятниця – 6 стихир: три Хресту і три хрестобогородичні; у суботу 6 стихир: три стихир мученикам, святителям, преподобним і ще три стихир винятково мученикам.

Окрім цього, в Октоїху міститься жанр літургійної піснетворчості під назвою прокімен. Прокімен кожного дня буде також змінюватися. Так, у неділю в Октоїху подається прокімен «Господь воцарився», який має за основу 92 псалом. У понеділок основою прокімена і стишка буде Пс. 133; у вівторок Пс. 4; у середу Пс. 22; у четвер Пс. 53; у п'ятницю Пс. 120; у суботу Пс. 58.

Стихири на стиховні – це ще один жанр літургійної піснетворчості, який міститься в текстах Октоїха. Його особливість полягає в тому, що так, як і стихир на «Господи взиваю», у випадку воскресної служби мають таку ж тему, однак мають змінні приспиви, які беруться з псалмів. У неділю це будуть стихи з Пс. 92, натомість на будні дні на стихирах на стиховні на Вечірній будуть два стихи з Пс. 123.

На будні дні в Октоїху подаються стихир на стиховні як для Вечірні, так і для Утрені. Стихами на будні дні в богослужіннях Утрені будуть уривки з псалма 89. Так, у понеділок стихир на Утрені мають покаяльний характер; у вівторок – покаяльний; у середу присвячені хресту; у четвер – апостолам; у п'ятницю – Хресту. Окрім цього, на стиховні будніх днів третя стихира також завжди присвячена мученикам. Суботня утренняя є дещо іншою в порівнянні з іншими днями тижня, оскільки в Октоїху подані 5 стихир на «хвалитні» і один з них завжди померлим. Є ще й стихир на стиховні лише померлим з власними приспивами з поминальних служб. Зокрема, авторство стихир для померлих належить Теофану⁸ (778— 845 рр.).

⁸ Див. The Oxford Dictionary of Byzantium. Prepared at Dumbarton Oaks / Ed. A. P. Kazhdan. New York 1991, 2062.

На богослужіннях Повечір'я в Октоїху також можна побачити короткий опис використання сталих частин, а відтак подається щораз інший канон на кожен день, який присвячений Пресвятій Богородиці. Безпосереднє авторство богородичних канонів на це богослужіння також не вказується.

Змінні частини богослужінь Північної також подаються в Октоїху, зокрема зі суботи на неділю. Ці змінні частини подаються в жанрі канону, який присвячений Пресвятій Тройці. Окрім цього, авторство тексту підписано іменем Митрофана (IX ст)⁹.

На богослужіннях Утрені змінні частини за своїм жанровим наповненням є найбільшими, а особливо в недільний день. Так, в Октоїху на неділю подано сідальні, степенні, прокімени, три канони (воскресний, хрестовоскресний і Богородиці), кондаки й воскресні ікоси. Більшість із цих текстів воскресної служби належать Йоану Дамаскину. Опісля канону є воскресні екзапостолярії, авторство деяких з них належить як Йоану Дамаскину, так і Константину Багрянородному (905-959 pp)¹⁰.

Сідальні на будні дні зазвичай будуть мати лише одну тему. Так, у понеділок сідальні піснеспіви мають покаляльний характер; у вівторок – покаляльний; у середу – хресту; у четвер – апостолів; у п'ятницю – Хресту; у суботу – мученикам та після третього стихослів'я - померлим. А в інші дні тижня, окрім суботи, після третього стихослів'я завжди є звернення до мучеників.

Канони на повсякденних Утренях залежать від теми, якій присвячений той чи інший день. Так, у понеділок є два канони: один покаляльний¹¹, авторства Йосифа Піснеписця (883/6 ст), та Безплотним, авторства Теофана; у вівторок два канони – покаляльно-мученичний та Предтечі; у середу два канони – Хресту і Богородиці також авторства Йосифа Піснеписця; у четвер – Апостолам,

⁹ Див. Гумилевський Ф. *Исторический обзор песнопевцев и песнопения греческой Церкви*. Санкт-Петербург 1902, 214.

¹⁰ Див. Гумилевський Ф. *Исторический обзор песнопевцев и песнопения греческой Церкви*, 214.

¹¹ В Октоїху покаляльні канони всі є підписані авторством Йосифа Піснеписця.

авторства Теофана, та св. Миколаю, авторства знову ж таки Йосифа Піснеписця; п'ятниця – Хресту, авторства Йосипа Піснеписця; і в суботу два канони святим і померлим; також після канону в четвер і в п'ятницю 1 гласу є окремий світильний Апостолам і Хресту.

Служба блаженств, змінні частини для якої також присутні в Октоїху, зазвичай будуть тематично змішаними. У понеділок є тексти покаяльні та ангелам; вівторок – покаяльні і Предтечі; середа – Хресту і Богородиці; четвер – винятково апостолам; п'ятниця – Хресту; у суботу – святим і померлим.

У сучасному Октоїху ми побачили присутніми три цикли, які повторюються із певною систематичністю. Окрім того, один із циклів доповнений ще й тематичними циклами. Так, із наповнення актуального Октоїха бачимо, що часто є присутні в один день дві системи поминань, автори текстів яких теж дуже часто відрізняються, а навіть їхня творчість нерідко має часові розриви. Також можна зауважити, що ці системи поминань мають два характери: перший - *какануктика*, тобто покаяльний, або зворушливий, і другий - *параклїтика*, тобто молебного характеру, які злилися в один день. Для того, щоб зрозуміти їхнє місце й можливості вкладання в одну книгу, варто розглянути формування збірки під назвою Октоїх.

1.2 Формування пам'ятей Октоїха

Літургійна традиція восьмиголосної структури піснеспівів, зокрема, місце та перший принцип укладення, а відтак і час виникнення, не є цілком очевидними. Загалом прийнято вважати, що цей принцип починає формуватися у візантійському контексті як система, що має певну структуру та логіку. Деякі дослідники візантійської літургійної традиції звертають увагу на те, що Антіохійським патріархом Северусом (459/465-538 pp.) ще в VI ст був укладений восьмиголосний принцип піснеспівів¹². Однак, на противагу такій думці, Альфред

¹² Поп. Frøyshov R. S.S *The Early Development of the Liturgical Eight-Mode System in Jerusalem*. New York 2006, 139.

Коді звертає увагу, що восьмиголосна структура найімовірніше має Палестинське походження, а сам принцип Октоїха до VIII ст взагалі є не відомим¹³. Пітер Джефрі зауважує, що навіть про датування системи восьмиголосного співу до VIII-IX ст не варто говорити¹⁴. Симеон Фройстгоф у своїй статті «Ранній розвиток літургійної восьмиголосної системи в Єрусалимі» пише, що перші зародки восьмиголосної моделі виникають найімовірніше в палестинській публічній («соборовій») літургії, а також і окремо, як монастирські практики, призначені для аскетичної або чернечої служби¹⁵.

Логіка восьмитижневого повторення, на думку Фройстгофа, пов'язана із богослов'ям «першого і восьмого дня», оскільки восьмий день, по суті, є додаванням одного дня до семиденного циклу, і, власне, така ж сама логіка є також з восьмитижневим циклом¹⁶. Властиво, формуючи свої логічні умовиводи, Фройстгоф пропонує наступне:

Коли юдео-християни християнізують тиждень, додаючи 8-й день до суботи, Єрусалимська церква згодом християнізує 49-денну п'ятидесятницю, додавши восьмий тиждень до семи єврейських тижнів. Тоді восьмитижневий цикл з'являється через юдео-християнську логіку як продовження неділі від тижневого циклу до річного. Таким чином, була б аналогія між стосунками суботи та неділі та стосунками семи тижнів - восьми тижнів. Оскільки неділя триває і сповнює суботу, восьмий тиждень триває і сповнює сім тижнів¹⁷.

Такі твердження Фройстгоф підкріплює прикладом дослідження посту в Єрусалимі зі свідчень паломниці Етерії (380 р.). Додавання восьмого тижня до семитижневого посту в Єрусалимському пості був спричинений тим, що неділя виключається з семитижневого посту, відповідно, щоб заповнити кількісну нестачу сорокаденного посту, додали ще один тиждень¹⁸. Такий палестинський досвід вплинув і на формування інших систем, які включають в себе цикли з восьми повторень. Свідчення Етерії загалом є першою згадкою, яка говорить про

¹³ Пор. Cody A. *The early history of the octoechos in Syria*. Washington 1982, 94.

¹⁴ Пор. Jeffrey P. *The Earliest Oktoechoi*. Cambridge 2001, 90.

¹⁵ Пор. Frøyshov R. S.S *The Early Development of the Liturgical Eight-Mode System in Jerusalem*. New York 2006, 145.

¹⁶ Див. Frøyshov R. S.S *The Early Development of the Liturgical Eight-Mode System in Jerusalem*, 150.

¹⁷ Там само 153.

¹⁸ Пор. Там само 155.

восьмитижневий принцип як такий. Перші елементи літургійної молитви такого типу, що включали восьмитижневу систему повторень, були «у межах публічної (немонастирської) частини соборної літургії Єрусалиму, можливо, у другій половині IV століття, безумовно, у V столітті. До VI століття було створено більшість елементів цілісної немюзичної системи, які становили невід'ємну частину агіополітичної літургії візантійського періоду»¹⁹.

Отож, як ми вже з'ясували, восьмиголосна система піснеспівів виникла доволі давно. Однак варто поглянути на поетапність, у якій з'являлися ті чи інші цикли поминань, а відтак, у якому часі ці поминання залишились такими ж, як і сьогодні.

Оскільки ми побачили, що восьмиголосна система піснеспівів була відома ще задовго до діяльності Йоана Дамаскина, виникає питання, у чому полягав цей принцип та яке наповнення мала ця система. Звернувши увагу на працю «Ранньовізантійські та слов'янські джерела по історії формування слов'янського Октоїха IX-X століть», можна зауважити, що є п'ять основних періодів, згідно з якими можна окреслити формування пам'ятей в Октоїху. Ці періоди є наступними:

- Візантійський Октоїх до Дамаскина;
- Ранньовізантійський Октоїх після реформи Йоана Дамаскина (друга половина VIII ст);
- Паракліт Теофана та Sinait gr. 824: рання редакція Паракліта Йосифа;
- Миколо-Казулянський Типікон 1173 р.
- Нові піснеспіви Октоїха в Євергетидському Статуті.

Отож, для першого етапу важливою джерельною базою є грузинські Ідгарді X ст., які містять у собі різноманітні служби упродовж літургійного року²⁰. Ці Ідгарді, очевидно, містять у собі тексти грецьких Тропологій, оскільки в них

¹⁹ Froyskov R. S.S *The Early Development of the Liturgical Eight-Mode System in Jerusalem*. New York 2006, 173.

²⁰ Пор. Хевсуриани Л. *Структура древнейшего Тропология*. Тбилиси 1984, 154.

дослідники зауважують різноманітні служби як Октоїха, так Міней та Тріодей²¹, які притаманні цим грецьким Тропологіонам. Так, якщо поглянути на наповнення текстів Ідгарді, то можна побачити наступну картину, де за восьмиголосною системою укладені воскресні піснеспіви²². Наступна частина, що містить восьмиголосну систему, посвячену на кожен день²³, мала покаяльний характер, однак в окремих частинах гласів можна побачити інші посвяти, наприклад, хвалитні стихирі ангелам, тропарі Хресту, мученикам, Богородиці, Предтечі та архидиякону Степану в другому гласі²⁴. Значна частина піснеспівів Ідгарді співпадає з текстами грецького Тропологіону, тексти яких, у свою чергу, також потраплять в Октоїх, приписуваний Дамаскину²⁵. Як можна побачити, у цих текстах містилися вже знайомі присвячення, однак вони не були закріплені стосовно якогось конкретного дня тижня. Оскільки ці присвяти хоча й не є упорядковані на певний день, все ж мають послідовність і значну кількість, через яку можна ствердити про певну циклічність, яка присутня упродовж тривання восьмиголосної системи²⁶. Власне ці джерела є свідченням того, що виникнення пам'ятей у структурі восьмиголосся є набагато ранішими, ніж праця Дамаскина, оскільки дослідники вважають, що ці джерела були найчастіше взяті з палестинської піснетворчості ще VI-VII ст²⁷. Тому, власне, цей період формування Октоїха має назву Палестинський.

Окрім цього, Крашеніннікова в цей період згадує Тропологійон, складений Йоаном Зосимом (965 р.), який свідчить про виникнення закріплених присвят на

²¹ Див. Husmann H. *Hymnus und Troparion. Studien zur Geschichte der musikalischen Gattungen von Horologion und Tropologion*. Berlin 1971, 27-31.

²² Див. Крашеніннікова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков // Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: По древнерусским и южнославянским спискам XIII—XV*. Москва 2006, 295-298.

²³ Пор. Крашеніннікова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков*, 299.

²⁴ Див. Там само 300.

²⁵ Пор. Там само 300.

²⁶ Пор. Там само 300.

²⁷ Пор. Крашеніннікова О. *Октоих и Параклит: к истории двух названий одной литургической книги // Герменевтика древнерусской литературы*. Сб. 6. Москва 1994, 400.

кожен день тижня²⁸. Так, «день недільний – свято Святого Воскресіння, понеділок та вівторок – покаєння, середа та п'ятниця – Хреста, четвер – Богородиці, субота – святих та померлих»²⁹, для підтвердження цього також подається приклад богослужіння Часів з Часослова монастиря святого Сави 863 р., де подані тропарі на кожен день з наступними темами: понеділок – покаєльні; середа – Хресту; четвер – Богородиці; субота – мучеників, пророків та Хресту³⁰. Ці присвяти не мали ще восьмиголосної системи, однак вони є прикладом виникнення піснеспівів молебного характеру, які згодом і увійдуть у збірку під назвою «Паракліт»³¹.

Наступним періодом розвитку Октоїха є його реформа Йоаном Дамаскином у другій половині VIII ст. Власне, особливістю збірників цього періоду є жанровий принцип укладення на вісім гласів. У цих збірниках можна побачити різні жанри покаєльного характеру і велику частину Воскресних служб, а також присвяти Хресту, Богородиці, Мученикам, Святителям, Преподобним, Пророкам та Троїчного характеру³². Молебні піснеспіви в цей період з'являються найпізніше. Вони зазвичай закріплені у текстах канонів. Під кінець цього періоду бачимо наступні канони, присвячені Богородиці, Безплотним, померлим, Богородиці, св. Миколаю, Йоану Предтечі³³. Варто також зауважити, що значна кількість канонів безплотним, окрім 3 і 4 гласу, а також Богородиці, співпадають зі сучасним Октоїхом. А інші присвяти мають зазвичай лише

²⁸ Крашенинникова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков* // *Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: По древнерусским и южнославянским спискам XIII—XV*. Москва 2006, 301.

²⁹ Хевсуриани Л. *Структура древнейшего Тропология*. Тбилиси 1984. 146.

³⁰ Пор Крашенинникова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков* // *Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: По древнерусским и южнославянским спискам XIII—XV*. Москва 2006, 301.

³¹ Див. Крашенинникова О. *Октоих и Параклит: к истории двух названий одной литургической книги* // *Герменевтика древнерусской литературы*. Сб. 6. Москва 1994.

³² Див. Крашенинникова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков* // Крашенинникова О. *Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: По древнерусским и южнославянским спискам XIII—XV*. Москва 2006, 306.

³³ Пор. Крашенинникова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков*, 313.

канони на один або два, і те не повних канонів, в окремих гласах³⁴. Власне ці два канони безплотним і Богородиці є, по суті, єдиними закінченими циклами з 1 по 8 глас. Однак ці системи не мають сталого місця в семиденному циклі, як і інші присвяти, що свідчить про те, що пам'яті упродовж кожного дня тижня формуються не раніше, ніж на початку IX століття³⁵.

Третім періодом у формуванні щоденних пам'ятей є виникнення Параклітів. Такі окремі збірники містять у собі молебні тексти для змінних частин богослужінь зазвичай на будні дні³⁶. Ще до виникнення візантійської версії такого збірника, приписуваного Йосифу Піснеспісцю, деякі науковці вважають, що зародки його встановлення варто радше шукати у палестинській творчості³⁷. Такий збірник Крашенинникова називає «Параклітом Теофана», виводячи логіку зі значного авторства богослужбових текстів³⁸, зокрема, взоруючись на канони в останній редакції синайського збірника піснеспівів з періоду реформ Дамаскина. Видання такого типу як *Sinait. gr. 781 і 782*, датовані X ст, містять у собі найбільш жанрово наповнені частини з наступними молебними канонами, які закріплені за певними днями:

- *Неділя*: Хресто-воскресний, воскресний, блаженні, інший воскресний, богородичний;
- *Понеділок* – Безплотним, Тройці;
- *Вівторок* – Предтечі;
- *Середа* – Богородиці;
- *Четвер* – Апостолам і Богородиці;

³⁴ Пор. Крашенинникова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков // Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: По древнерусским и южнославянским спискам XIII—XV*. Москва 2006, 313-314.

³⁵ Пор. Крашенинникова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков*, 315.

³⁶ Див. Крашенинникова О. *Октоих и Параклит: к истории двух названий одной литургической книги // Герменевтика древнерусской литературы*. Сб. 6. Москва 1994, 389.

³⁷ Крашенинникова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков // Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: По древнерусским и южнославянским спискам XIII—XV*. Москва 2006, 315.

³⁸ Див. Гумилевський Ф. *Исторический обзор песнопевцев и песнопения греческой Церкви*. Санкт-Петербург 1902, 263-264.

- *П'ятниця* – Хресту і Богородиці;
- *Субота* – Заупокійний і Богородиці.

Особливість цих збірників є в тому, що також присутній підпис автора, який часто вказує на Теофана й, в окремих випадках, на авторство Йосифа³⁹. Оскільки із канонами починають додавати й стихири, присвячені на кожен день, ці стихири, скоріш за все, були взяті ще з давнього Тропологіона, однак у структурованій формі⁴⁰. У більш пізню епоху такі збірники мають додаткові стихири, присвячені на

- *неділю* – стихири воскресні;
- *понеділок* — стихири ангелам;
- *вівторок* — св. Йоану Предтечі;
- *четвер* — свв. апостолам;
- *п'ятницю* — стихири Хресту;
- *суботу* — заупокійні.

Відтак усі наступні редакції параклітів вберуть у себе цю структуру поминань. Хоча часто додавалися канони окремим святым, яких відзначали, особливо в певному регіоні⁴¹.

Наступним важливим текстом є *Sinait. gr. 824*, датований деякими дослідниками серединою IX ст і закінчуючи XII ст. Однак, зважаючи на значне авторство, приписане Йосипу⁴², спадає на думку, що його дата виникнення є радше з IX ст.⁴³ Особливість цього збірника полягає в його візантійському походженні, а також наповненні текстами, тематично схожими до сучасного Октоїха, хоча канони в ньому кількісно є різними. Однак, ці теми є розподілені

³⁹ Пор. Крашениннікова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков // Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: По древнерусским и южнославянским спискам XIII—XV*. Москва 2006, 317.

⁴⁰ Пор. Крашениннікова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков*, 319.

⁴¹ Там само 320.

⁴² Не очевидно якому саме Йосифу належить авторство, однак О. Крашениннікова висуває гіпотезу, що це могло бути й авторство Йосифа Студита(830), оскільки структура покаяльної тематики Посної Тріоді, яка приписується його авторству, часто співпадає з структурою Октоїха (Див. Там само 327).

⁴³ Там само 324.

з 1 по 8 глас, хоча й не є закріплені до певного дня тижня. Проте, опісля канонів 8 гласів подається на арабській мові жанр піснеспівів під назвою стихир з тематичним присвяченням у наступні дні:

- *неділя вечір* – Безплотним (1 глас);
- *понеділок вечір* – Йоану Предтечі (4 глас);
- *вівторок вечір* – Богородиці (2 глас);
- *середа вечір* – свв. Апостолам (4 і 6 глас);
- *четвер вечір* – Хресту (4 глас);
- *субота вечір* – заупокійні і Богородиці (4 глас)⁴⁴.

Такі ж присвячення, які йдуть до стихир, відповідно є складені й у випадку канонів. Важливо також зазначити, що канони, які знаходяться в подальших збірниках Параклітів, такі, як покаяльні, Хресту, заупокійний і Богородиці, в основний список цього збірника не увійшли⁴⁵.

Відтак важливим для розуміння розвитку присвячень в Октоїху є, так званий, Миколо-Казулянський Типікон 1173 р., цей типікон, у свою чергу, подає наступні канони на цілу седмицю:

На Утрені:

- *понеділок і вівторок* — покаяльний Октоїха з Мінеї;
- *середа і п'ятниця* — Хресту Октоїха з Мінеї;
- *четвер* — апостолам Октоїха з Мінеї;
- *субота* — з Мінеї і заупокійний з Октоїха.

На повечір'ї:

- *неділя* — безплотним Теофана;
- *понеділок* — Предтечі Феофана;
- *вівторок* — молебні Пресвятій Богородиці;

⁴⁴ Пор. Крашенинникова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков // Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: По древнерусским и южнославянским спискам XIII—XV*. Москва 2006, 328.

⁴⁵ Пор. Крашенинникова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков*, 329.

- *середа* — молебні св. Миколаю;
- *четвер* — молебні Пресвятій Богородиці;
- *п'ятниця* — молебні великомученику Пантелеймону;
- *субота* — Богородиці⁴⁶.

Як можна бачити у цьому типіконі на прикладі канонів, щоденні пам'яті вже отримують сталий день свого поминання, хоча й додали певні поминання, яких до того ми не зустрічали.

Свергетидський Устав (XI-XII ст) є фактично кульмінацією усього формування пам'ятей в Октоїху, оскільки він найширше з усіх джерел розкриває принцип використання Октоїха в монашому богослужбовому житті того часу⁴⁷. Власне у ньому подається принцип використання змінних частин богослужінь Октоїха, який дуже близький до сучасного, щодо використання воскресних служб восьми гласів. Стосовно будніх богослужінь, у цьому уставі вказується період використання Октоїха, а також зазначається використання двох канонів на будні дні:

- *понеділок* — покайний і безплотним;
- *вівторок* — покайний і св. Йоану Предтечі;
- *середа* — Хресту і Пресвятій Богородиці;
- *четвер* — Богородиці і свв. Апостолам;
- *п'ятниця* — як і в середу;
- *субота* — святителям і усопшим⁴⁸.

Це нагадує сучасний Октоїх, у якому є два цикли посвять. Власне, з подальшого дослідження Крашеніннікової виходить, що ці два цикли матимуть постійну структуру, лише моментами будуть вирізнятися присвячення на

⁴⁶ Пор. Крашеніннікова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков* // *Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: По древнерусским и южнославянским спискам XIII—XV*. Москва 2006, 339 -340.

⁴⁷ Пор. Крашеніннікова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков*, 340.

⁴⁸ Пор. Там само 342.

четвер, в залежності від місця використання або ж набожності до якогось окремого святого.⁴⁹

Отже, як ми бачимо, восьмиразовий цикл повторів виник доволі давно. А відтак, формування пам'ятей Октоїха пройшло дуже довгий період, починаючи з V ст і завершуючи XII ст. Зокрема, нам вдалося з'ясувати, що практично паралельно розпочали розвиватися два цикли присвячень на кожен день тижня, які, своєю чергою, із плином часу збереглися й у сучасному Октоїху. Окрім цього, упродовж історії розвитку Октоїха можна зауважити, що, попри велику кількість присвять, безплотним практично у кожному з цих періодів відводилась вагома роль. Зокрема, канони «на честь ангелів (у понеділок) досить рано увійшли в загальне вживання і склали основу практично всіх ранніх Параклітиків синайських та єрусалимських скрипторіїв X-XI століть»⁵⁰. З цього випливає наступне завдання, у якому спробуємо з'ясувати, чому ангелам надається таке значне місце, зокрема, у понеділок.

1.3. Унікальність поминання безплотних сил на понеділкових богослужіннях Октоїха.

Як можна було зауважити, понеділок в Октоїху мав або покаяльні тексти, або ж присвячений ангелам, при цьому ми не зустрічали випадків, у яких на цей день припадали б присвяти комусь іншому. Зокрема, їхнє місце саме у богослужіннях понеділка, очевидно, свідчить про неабияке значення ангелів саме для цього дня. Можливо, що таке наголошення пов'язане з тим, що часто в монашій традиції монахи вважалися тими, хто уподібнюється до ангелів⁵¹, а оскільки монахи найчастіше дотримувалися молитовного правила, таке наголошення на

⁴⁹ Див. Крашенинникова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков* // *Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: По древнерусским и южнославянским спискам XIII—XV*. Москва 2006, 343-382.

⁵⁰ Крашенинникова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков*, 319.

⁵¹ Див. Керн К. *Русское богословское наследие: Ангелы, Иночество, человечество*, // *Церков и время 1*. Москва 1998, 135-153.

безплотних мало свою логіку у пригадуванні, до чого чернець прагне, а саме - до рівноангельського життя⁵². Окрім цього, зважаючи на тексти молитов Божественної Літургії можна побачити, що люди часто зображуються як ті, хто уподібнюється в молитві до ангелів, а відтак, виходячи з того, що не всі люди мають можливість бути на спільнотній молитві, люди уподібнюються до ангелів у тому, що звершують молитву «в імені тих, які відсутні»⁵³. Таке уподібнення також полягає тому, що люди шукають «можливості для спільного ”стояння перед Богом”, тобто прослави Того, хто дотепер “день у день” підтримував і витримував (Пс 68:20)»⁵⁴, що належить й до ангельської прослави. Власне, таке наголошення є і в самих богослужбових текстах, оскільки часто говориться про спів подібних гласів, стихир, сідальних та інших частин «на подобу небесних»⁵⁵. Окрім означення певної мелодії, яка співалася на подобі стихири, присвяченої небесним силам, дослідниця церковного співу Ірина Лозова звертає увагу на те, що ці піснеспіви уподібнюють людей до небесної прослави Бога.

Богослужіння понеділка допомагають через ангелогласні піснеспіви виразити не тільки образи ангелів, які представляють невидимий світ, але й «одну з форм зв'язку "горішнього" і "нижнього" світів»⁵⁶. Під «ангелогласними» піснеспівами мається на увазі щось величне, що виходить на вищий, божественний рівень. Така думка щодо божественності співу, зокрема в слов'янській традиції, виникає з XI ст. Зокрема, митрополит Київський Іларіон у творі "Слово про Закон і Благодать" наголошує на величі та божественному походженні співу, який присвячується Богу та має божественну велич. Тобто божественність співу виражається в тому, що присвячується Богу, і з цього отримує свою вищу цінність. Так, люди в ангелогласному співі уподібнюються

⁵² Пор. Керн К. *Русское богословское наследие: Ангелы, Иночество, человечество, // Церков и время 1*. Москва, 1998, 141.

⁵³ Рудейко В. *Часослов двадцяти чотирьох часів. Впровадження*. Львів 2017, 9.

⁵⁴ Рудейко В. *Часослов двадцяти чотирьох часів. Впровадження*, 10.

⁵⁵ Крашенинникова О. *К истории формирования седмичных памятей Октоиха // Богословские труды*. Сб. 32. Москва 1996, 264.

⁵⁶ Лозовая И. *Ангелогласное пение и осмогласие как важнейшая сторона его музыкальной иконографии // Musica Antiqua. VIII. Vol. 1. Acta Musicologica*. Bydgoszcz 1988, 649.

до ангелів і лучаться до їхньої вічної прослави. Найбільше вираження такого співслужіння передають піснеспіви, які супроводжують перенесення Святих Дарів, а саме «Херувимська пісня», «Нині сили», «Нехай мовчить всяка плоть».

Написання піснеспівів з огляду ангелогласності матиме також вищий рівень, ніж лише естетичний, адже автори під «натхненням Святого Духа» передають інформацію з рівня надбуття на рівень буття⁵⁷. Властива велич піснеспівів подається завдяки «активному спогляданню нематеріального архетипу і наслідуванні його, тобто руху від земного до божественного, якому відповідав зустрічний рух зісланої благодаті на недосконалу людську природу – зіслання творчої здатності як божественного дару»⁵⁸. Через такі піснеспіви людська душа може підніматися до «вищого знання, включати в себе і поняття краси, співу-прикраси: божественне, дійсне і прекрасне зливалися, плавно перетікаючи один в одного»⁵⁹. Тому церковні піснеспіви є величчю церкви та прикрасою церкви, оскільки вони черпають своє натхнення з небесного славослов'я⁶⁰. Одним із найбільш виражених прикмет величі піснеспівів є для візантійської традиції – восьмиголосся, яке показує велич та різноманіття прослави Бога.

Окрім цього, можливим фактором, який вплинув на те, що понеділок присвячується ангелам, є логіка сотворення. Святе Писання показує, що Бог «виокремив у творінні небо: «І назвав Бог твердь – небо» (Бут. 1, 8), мешканцями якого є ангели»⁶¹. Відповідно до цього понеділок в тижневому колі богослужінь показує другий день творіння, відображаючи через ангельських постатей в текстах небесний невидимий світ.

Отже, ангели своє місце у богослужіннях займають не просто так, але через велику кількість мотивів, які сприяють у наголошенні саме на цих істотах у

⁵⁷ Лозовая И. *Ангелогласное пение и осмогласие как важнейшая сторона его музыкальной иконографии* // *Musica Antiqua. VIII. Vol. 1. Acta Musicologica*. Bydgoszcz 1988, 651.

⁵⁸ Лозовая И. *Ангелогласное пение и осмогласие как важнейшая сторона его музыкальной иконографии*, 651.

⁵⁹ Там само 662.

⁶⁰ Там само 562.

⁶¹ Синод Єпископів УГКЦ. Катехизм УГКЦ *Христос-наша Пасха*. Львів 2012, §561.

понеділок. Так вони можуть бути прикладом для наслідування в чистоті, молитві, а, окрім цього, мати символічне значення, яке полягає у наголошенні порядку сотворення.

Підбиваючи підсумки, можна ствердити, що сучасний Октоїх, будучи найчастіше вживаною богослужбовою книгою, має в собі два великих цикли поминань, які, у свою чергу, пройшли довгий період формування. Ці цикли поминань мають два характери: зворушливий та молебний. У другому циклі, розглядаючи періоди розвитку присвячень, ми побачили що безплотним відводиться одне з чільних місць, зокрема, майже кожен понеділок у різних версіях Октоїхів мав на цей день присвячення ангелам. Виходячи з логіки сотворення, ангели, будучи першими творіннями Бога, стають першими, кого люди молять про заступництво та кого наслідують. Окрім цього, присвята ангелам має й значення у тому, що вони задають, так би мовити, тон на цілу седмицю для Церкви у прославі Бога, адже часто у богослужбових текстах вірних презентують, як подібних до ангелів, зокрема, через уподібнення у співі. Зважаючи на всі ці фактори, можна зрозуміти, що ангелам віддається шана не просто так, а з цього виникає запитання, що саме говорить про ангелів Святе Писання й Отці Церкви, що це настільки вплинуло на літургійну прославу Небесних Сил.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ

Окрім Бога, людство вірить в інших невидимих істот. Уявляють їх люди досить по-різному. У трьох авраамічних релігіях їх називають ангелами. У цьому розділі розглянемо, що про них говориться у Святому Письмі та в писаннях авторитетних письменників раннього християнства, оскільки ці уявлення потім будуть виражені у літургійних текстах.

2.1 Ангели у Святому Письмі

Святе Писання для християн є джерелом, через яке Бог відкриває людям правду про себе, творіння та глибинний сенс усього, що існує. Зокрема, варто зазначити, що про ангелів згадується досить багато. Так, з івриту слово “ангел” буде мати значення, «той, хто посилається», або «той, кого посилають», а, відповідно, грецький та латинський переклади матимуть конкретне значення – посланець, не зважаючи, чи це йде мова про людину, чи про когось іншого⁶². Якщо в контексті вживається термін “посланець” не в означенні людського післанництва, то в такому випадку «ангельські істоти подані як славні чи гротескні образи, сприйняті у видіннях, і їх не слід плутати з людьми»⁶³. Власне тому варто зосередити свою увагу на тому, як цих істот представляють у двох великих частинах Святого Письма.

2.1.1 Образи ангелів у Старому Завіті

Старий Завіт є джерелом, яке представляє дуже велику кількість текстів, у яких присутні ангели. Першим важливим образом постає постать херувима, який стереже дерево пізнання добра і зла в Бут 3, 24. Відтак, ці постаті зображуються на Скинії Завіту – Вих. 26, що свідчить про велику набожність та символічне значення цих істот.

⁶² Theological dictionary of The New Testament. Michigan 1978, 74.

⁶³ Эдуэлл У. *Большой библейский словарь*. Санкт-Петербург 2005, 59.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

Наступний великий образ, який можна виділити у Старому Завіті – це ангели як служителі Божого Престолу. В основі цього образу є Дан. 7, 9-10 та

Іс 6, де ангели представлені у пророчих видіннях саме в такому баченні. Також у видіннях Даниїла ми зустрічаємо перший раз згадку про Серафимів. Важливо є згадати, що в цьому уривку ангели представлені дуже дивним і незвичним способом. Стосовно цього Олександр Мень зауважує, що через такі алегоричні образи автор цього тексту мав на меті передати те, що людською мовою та розумом важко осягнути та пояснити⁶⁴, а також, що місце перебування Бога й ангелів є для людини недосяжним уповні. Також до образу предстоюння біля Божого престолу можна віднести ангельську допомогу Богові, виражену в Йова 1, 6; 2, 1, оскільки в Новому Завіті Христос визначить це, як одне з основних завдань для ангелів (пор Мт. 18, 15). У книзі Товії 12, 15 ангели зображені як ті, хто «завжди присутні при Божому престолі», а відтак, відповідно й услуговують Йому.

Одним з найбільших ангельських образів, представлених у Старому Завіті, є ангельське післанництво для людей. Власне, одним із найбільших прикладів такого образу є їхнє провіщення про народження людей, обраних Богом для важливої місії. Так, у Бут 16, 11 бачимо перше благовіщення, яке приносить ангел для Агар. Розповідь про видіння Гедеона з Суд 6; виокремлює чітке усвідомлення присутності ангельської постаті. Зокрема, в устах Гедеона стверджується, що він «бачив віч-на-віч» ангела Господнього. Таке ж усвідомлення показане у благовісті для жінки Маноха про народження Самсона (Суд 13, 3). Книга пророка Захарії зображає ангела також як посередника та посланця Бога для людини, яка, у свою чергу, постає посланцем для іншої людини. Також пророк в подальшій розповіді використовує ангела як авторитетного свідка, через образ якого народу провіщено те, що очікуватиме його, коли народ послухає голосу Господнього (Зах. 12, 8). Загалом пророчи

⁶⁴ Див. Мень А. *Исагогика*. Москва, 2000, 527.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

книги мають таку специфіку, що саме в ангельських постатях та через них Бог об'являє пророкам свою волю. Також значна частина Старозавітних текстів переповнена розповідями, де ангели зображені як постаті, яких зустрічають в місцях, де Бог об'являє свою волю окремим людям або для цілого народу Ізраїля (Бут 16, 7; Бут 18, 1-4; Вих 3, 2; Суд 6, 11). Відтак, ангели стають провісниками Божої волі стосовно людини, вказуючи конкретно, як чинити у різноманітних ситуаціях (Бут 16, 9; Суд 6, 20; I Хр. 21, 18;).

Окрім цього, ангели постають як супутники людей. Так ангел Господній супроводжує пророка Іллю, в його подорожі об'являє йому дорогу, якою той має йти (I та II Цар). У розповіді про Товію знаходимо ангела не просто як того, хто об'являється певній людині у певний момент, але й супроводжує юнака Товію у всіх труднощах його подорожі. Властиво, книга Товії - це яскравий приклад глибокої пошани до ангелів як посланців Бога та супутників людини, які дані людині самим Творцем, бо й псалмоспівець стверджує: «Ангелам своїм повелить про тебе, щоб стерегли тебе на всіх твоїх дорогах»(Пс. 90, 11).

Отже, ми бачимо досить широку перспективу образів, якими автори старозавітних текстів наділяють ангелів. Найчастіше ангельське післанництво буде зосереджене через Ангела Господнього. Тепер варто також поглянути на роль ангелів у Новому Завіті як тих, що сповнюють та доповнюють Старий Завіт.

2.1.2. Образи ангелів у Новому Завіті

Ангели в текстах Нового Завіту займають не менш важливе місце, аніж у Старому. Так, ще перед народженням Христа, у Новому Завіті є провіщення ангела про народження великої людини в очах Бога, про якого Христос згодом скаже, що він є «найбільшим з народжених від жінок» (Мт. 11,11) - Івана Хрестителя. У цій благовісті бачимо, як архангел Гавриїл об'являє добру новину для Захарії (Лк 1 11-19). Окрім цього, святий Євангелист Лука вказує на те, що недовіра до слів ангела, який звіщає Божу волю, несе за собою певне педагогічне

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

покарання, у якому людина утверджується в Божій волі стосовно неї (Лк 1, 62-80), де Захарія через своє безмовство утверджується в словах ангела.

Ангел присутній у моменті Воплочення Христа як провісник однієї з найвизначніших подій Історії Спасіння (Лк. 2, 26.). Відтак, ангел перед народженням Христа об'являє у сні Йосифу про важливу місію стосовно Марії та дитятка, яке має народитись (Мт 1, 20-24). Ангел об'являється у сні Йосифові із зверненням «сину Давида», оскільки «саме цей статус мав передати майбутньому синові Марії взяти Марію у свій дім і прийняти дитятко, як своє власне»⁶⁵. Божий посланець, як і в події Благовіщення, звертається до Йосифа – «не бійся»⁶⁶. Після народження Христа ангел сповіщає пастухам про народження Христа Господа (Лк 2, 11), вказуючи, де вони його знайдуть. Відтак, ангел супроводжує також Йосифа, Марію і народженого Христа під час втечі в Єгипет. Цей весь період ангели виступають як ті, що допомагають Богові у моменті Його Воплочення. А, опісля того, як Ісус був спокушуваний в пустині (Лк. 4, 13;), він «дозволив наблизитися ангелам»⁶⁷. З цього моменту вони вже не допомагають Господу, але лише прислужують (пор. Мт. 4, 11;), що показує водночас піднесення особи Христа, а відтак, справжню роль ангелів стосовно Бога. Тому варто зауважити, що «це служіння ангелів не обмежувалося лише тим коротким відрізком часу, коли Христос прийняв нашу, людську природу»⁶⁸, а це служіння було перед цим і триває вічно.

Апокаліптика, яка знаходиться на сторінках Євангелій, показує ангелів як слуг Божих, які безпосередньо присутні на Божому судищі (Мт. 13, 39; 13 49; 25, 31). Однак, навіть попри те, що ангели обізнані в значній частині тайн Божого промислу, все ж, про день Другого приходу «чи годину — ніхто не знає: ні ангели на небі, ані Син, — тільки Отець» (Мр. 13, 32). Христос також часто

⁶⁵ Міжнародний біблійний коментар. Том 4. Львів 2019, 47.

⁶⁶ Ця фраза завжди була для підбадьорення та запевнення, що те, що Бог задумав для людей, буде виконано. (Міжнародний біблійний коментар, 47).

⁶⁷ Важни Т. *Ангел, помічники Бога й друзі людини*. Львів 2016, 25.

⁶⁸ Пор. Тамбель Н. *Ангели – вісники світла*. Львів 2013, 122.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

протиставляє ангелів до людей, вказуючи на відмінність їхньої природи, особливо, коли мова йде про Царство Небесне, зокрема, у прикладі суперечки з садукееями стосовно воскресіння мертвих (Мт. 22, 30).

Пошанування до ангелів-охоронців виникає з розуміння того, що вони мають безпосередній стосунок до людини, оскільки, говорячи настанову стосовно радикальної чистоти, Христос наголошує на тому, «щоб ніким з оцих малих не гордували: кажу бо вам, що ангели їхні на небі повсякчас бачать обличчя мого Небесного Отця» (Мт. 18, 10;). Власне, ангели тут виступають охоронцями кожної людини зокрема. Оріген скаже, що «кожного, навіть до найменшого члена Церкви, приставлений ангел, який завжди бачить обличчя небесного Отця (Мт 18,10) і споглядає Божество нашого Творця, молиться з ними й посильно допомагає нам в тому, про що ми молимося»⁶⁹.

У момент відкупительних страждань, включаючи Голготу, ангели є відсутні, «щоб сповнилася міра найбільшої з усіх любові»⁷⁰. Однак ангел, або ж ангели (в залежності від Євангелія), стають провісниками найбільш радісної новини в історії спасіння – Воскресіння. Власне ця подія є незвичною з деталей, які описує Євангелист Матей в 28 главі. Такий природній феномен, як землетрус, не є притаманний місцевості, де знаходився Єрусалим⁷¹. Ангел, який сховався з небес, спричинив це коливання землі своїм сходженням, оскільки саме він відчинив гріб, щоб засвідчити Воскресіння Ісуса⁷². Окрім цього, ангел є описаний неначе блискавиця, саме це вказує на те, що «він перебував у сяючій присутності Бога (пор. Мт. 13, 43; 17, 2; Дан. 7, 9; 10, 6;))»⁷³. Євангелист Матей додає цю особливість у свою розповідь для того, щоб передати «вікову єврейську традицію, за якою ангели з'являлися під час усіх великих подій»⁷⁴. Окрім

⁶⁹ Origenis *Opera omnia* (PG 3, 176); рос. переклад: Ориге, *О началах. Против Цельса*, Санкт-Петербург, 2008, 42.

⁷⁰ Важни Т. *Ангел, помічники Бога й друзі людини*. Львів 2016, 26.

⁷¹ Див. Міжнародний біблійний коментар, Том 4. Львів 2019, 138.

⁷² Міжнародний біблійний коментар, 139.

⁷³ Там само 139.

⁷⁴ Райт Т. *Матфей. Євангелие. Популярний коментарий*. Москва 2010, 111.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

сповіщення цієї величної новини, ангел також засвідчує дію Бога, у якій не може бути страху. Після Воскресіння Христа у Євангелиста Луки 24, 4-7, у розповіді про двох ангелів, екзегети вважають, що один з них був Гавриїл⁷⁵. Така думка виникає з того, що цей архангел найчастіше об'являється для сповіщення найбільших Божих тайн.

Подальша розповідь про Вознесіння Ісуса на небо зображує ангелів як тих, які відкривають апостолам очі, щоб вони глянули «у вічі світові без Ісуса»⁷⁶, у якому вони мають продовжувати місію свого Вчителя.

Далі ангели супроводжують діяльність апостолів. Ангел стає тим, хто визволяє апостолів з в'язниці, кажучи їм, щоб йшли «і, ставши в храмі, говорили до народу всі слова життя цього» (Дій. 5, 20). Далі ангел вказує Филипу, як чинити (Дій. 8, 26). Господь Бог послуговується своїм посланцем, щоб «вирішити проблему язичників»⁷⁷. Власне, у ситуації зі сотником Корнилієм, через ангела та спонукування Духа Святого відкривається перспектива, що дала змогу прийняти язичників до спільноти вірних Христові.

Чудесна дія ангела проявляється при звільненні апостола Петра після чергового ув'язнення (Дій 12, 1-25). Властиво, цей уривок показує певний сумнів стосовно реальності, у якій описаний ангел, оскільки Петро «не знав, чи це правда, що робив ангел; він думав, що видіння бачить» (Дій. 12, 9), однак далі бачимо реакцію вірних на це. Рода, яка побачила Петра, розказала іншим про чудесне його звільнення, однак вони, не вірячи цим словам, відповіли, що «то ангел його» (Дій. 12. 15). Окрім метафоричного розуміння цієї розповіді, яка мала б нагадувати читачу про історію вибраного народу та Воскресіння Ісуса Христа⁷⁸, є ще також важлива думка стосовно фрази: «То його ангел», і вона має два тлумачення. Перше тлумачення говорить про те, що це «ангел-хранитель

⁷⁵ Зелена минея. Том 2. 26 марта, 229. [PDF].

⁷⁶ Важни Т. *Ангел, помічники Бога й друзі людини*. Львів 2016, 26.

⁷⁷ Міжнародний біблійний коментар. Том 4. Львів 2019, 406.

⁷⁸ Див. Міжнародний біблійний коментар, 402.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

Петра»⁷⁹, який у критичній ситуації, явився близьким для Петра людям. Однак Томас Райт зауважує, що «ні з чого не видно, що люди вірили, що ангели-хранителі наслідують голоси своїх підопічних. Мабуть, справа йшла по-іншому. Присутні уявили, що Петро убитий, і до них з'явився його “ангел”»⁸⁰. Це пов'язано з вірою у I ст, що людина, помираючи, може являтися своїм близьким, і під ангелом, радше, може розумітися постать цієї особи, але без плоти⁸¹.

Наступну важливу частину в Новому Завіті, яка згадує про ангелів, знаходимо в розповіді про подорожі апостола Павла. Єдиний раз, коли апостол Павло згадує про власний досвід зустрічі з ангелом, бачимо у розповіді про його подорож через Середземне море до Риму (Дій. 27, 23-24). Окрім самого провіщення про те, що ніхто не загине у цій подорожі, Павло дає чітко зрозуміти, що саме ця новина прийшла йому від «ангел Бога, якому я належу і якому служу» (Дій. 27, 23), що для читача, очевидно, мало б надавати авторитетності сказаних слів від ангела.

Як згадувалось вище в Мт. 22, 30 ангельська природа є відмінною від людської. Цей уривок з Євангелії від Матея показує, що люди радше уподібняться до ангельської природи, а не стануть ангелами. У Павлівському корпусі святі ангели показані як «службові духи» (Евр. 1, 14), а дух, за словами Христа, «плоті і кісток не має» (Лк. 24, 39), що є безпосередньою вказівкою на властивість їхньої природи. Далі в Кол 1, 16 бачимо, що ангели є невидимими і вони не мають плоти (Еф. 6, 12). Окрім того, ангели являють себе в певних образах з людськими рисами, часами з крилами (Дан 9, 21; Од. 8, 13; 14, 6). В історії відвідин Авраама (Бут 18, 8) ангели ділили трапезу і споживали їжу. Ангели мають і свою мову, якою прославляють Бога, як показано в Іс 6, 1-3. З цього можемо побачити, що ангели мають велику кількість властивостей, однак

⁷⁹ Райт Т. *Діяння Апостолов. Популярний коментарий*. Москва 2010, 150.

⁸⁰ Райт Т. *Діяння Апостолов. Популярний коментарий*, 151.

⁸¹ Див. Там само 151.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

незрозуміло стосовно наявності у них тіл, та й загалом, якою є їхня природа, окрім того, що є відмінною від людської, у Святому Писанні не згадується.

Отож, як ми бачимо, Святе Писання представляє ангелів та їхню роль у дуже різноманітний спосіб, зокрема, Новий Завіт розкриває й ширшу палітру уявлень про них. Однак ми ще не згадали про ангелів, імена яких є згадані як в Старому, так і в Новому Завіті. Власне тому варто розглянути ці постаті в перспективі цілого Писання, а не лише з перспективи одного зі Завітів.

2.1.3 Імена ангелів та ієрархія у Святому Письмі

Ангельська місія у Святому Писанні виражена постаттю Ангела Господнього та трьох постатей, яких подаються безпосередні імена: Рафаїл, Гавриїл та Михаїл. Тому варто розглянути, як у Святому Писанні зображені ці постаті. А оскільки, окрім імен, також вказується на Рафаїла, Гавриїла та Михаїла як на архангелів, що, очевидно, наводить на думку про те, що не всі ангели знаходяться на одному рівні, оскільки згадуються й інші істоти, описані зі схожими властивостями, тому треба розглянути, як Святе Писання зображає цих постатей, а відтак з'ясувати, що склало основу ідеї про ангельську ієрархію.

Під постаттю Ангела Господнього варто розглядати Божого посланця, який через свою присутність уприсутнював самого Бога⁸². Так, Старий Завіт представляє цю постать як представника Бога у найважчих ситуаціях життя історії вибраного народу. Ангел Господній є наставником та захисником упродовж подорожі до обітованої землі (Вих. 14, 19; 23, 20; 33, 2; Чис. 20, 16), або тим, через кого проходить покарання (2 Цар. 24, 16), проте така дія мала за мету збереження святості народу Божого та їхнього союзу з Ним⁸³. Так, як вже згадувалось вище, Ангела Господнього зустрічали й окремі люди. У значній частині текстів Святого Писання Ангела Господнього важко відрізнити від

⁸² Елзуэлл У. *Большой библейский словарь*. Санкт-Петербург 2005, 58.

⁸³ Елзуэлл У. *Большой библейский словарь*, 58.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

самого Бога⁸⁴. Ще одна трудність у розумінні виникає через те, що до ангела звертаються так, як до самого Бога, хоча він себе являє як діючий від імені Господнього⁸⁵. Тому Святе Писання до кінця не дає очевидної відповіді, хто такий Ангел Господній.

Наступним варто розглянути постать архангела Рафаїла. Ім'я цього архангела з єврейської означає – «Бог зцілив». Таке ім'я, очевидно, він отримав внаслідок свого діяння, яке полягає у зціленні людини від її недуги. Про архангела Рафаїла ми дізнаємося лише із книги Товії. Власне тут Рафаїл представлений як цілитель і захисник людини у подорожі. Він до кінця не розкриває своєї сутності, але, як ангел, оберігає, щоб людина усвідомлювала його присутність. Під кінець подорожі Архангел Рафаїл відкриває свою сутність «одного із семи, що стоять перед Господом» (Тов. 12, 15). Також часто «ототожнюють Рафаїла з “Ангелом Господнім”, згаданим у 5 Івана. Ця гіпотеза ґрунтується як на значенні імені, так і на ролі зцілення, яку приписують Рафаїлу в Книзі Товії»⁸⁶. Через постать архангела Рафаїла читач чітко може усвідомити, що ангел є посланцем, має надзвичайний дар зцілення, охоронцем, а також, що він не є єдиним ангелом, що з часом дасть змогу говорити про існування небесної ієрархії.

Ще у Старому Завіті, окрім вже згаданого архангела Рафаїла, зустрічається ангел, ім'я якого також стає відомим, а саме - Гавриїл⁸⁷. Уперше ми про нього довідуємося, коли він стає ангелом-тлумачем⁸⁸ для пророка (Дан 9, 21). Саме цю ангельську постать можна краще розглянути в контексті Новозавітних подій. Найбільш вагома частина, що пов'язана з цим архангелом, є у провіщенні новини про народження Месії, яка описана в першій главі Євангелія від Луки. На думку багатьох екзегетів, слова архангела Гавриїла повертають нас до сотворення

⁸⁴ Пор. Елуэлл У. *Большой библейский словарь*. Санкт-Петербург 2005, 58.

⁸⁵ Пор. Елуэлл У. *Большой библейский словарь*, 58.

⁸⁶ *Catholic encyclopedia: St. Raphael* // newadvent.org (30.11.2021).

⁸⁷ З Давньоєврейської означає : «воїн Бога»(Міжнародний біблійний коментар. Том 4. Львів 2019, 200.

⁸⁸ Пор. Міжнародний біблійний коментар. Том 3. Львів 2019, 467.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

людини, оскільки на шостий день була сотворена людина. Так, Христос – новий Адам зі словами ангела та згодою Марії стає людиною. Власне серед усіх ангельських провіщень «Лука розглядає благовіщення про народження Ісуса як вінець усіх пророцтв»⁸⁹, що здійснені як ангелами, так і людьми. Окрім цього, саме «той ангел, який звіщав народження Йоана, приходить до Марії, щоб звістити їй про народження Ісуса!»⁹⁰. Томас Райт каже, що «ангел дає подвійне пояснення всієї цієї події. Святий Дух злине на Марію і наділить її силою (як завжди діє Дух) зробити щось більше і стати кимось більшим, ніж вона могла б сама по собі. Але, в той же час, “Всевишнього сила обгорне” її. Це вже щось інше: сам Бог-Творець розповсюдить на неї Своє верховне володарювання»⁹¹. Ангел у цій події, по суті, стає посередником, який присутній на початку відкупительної місії Ісуса Христа та «просить Марію не боятися»⁹², прийняти Божу волю. Фраза «Не бійся» - до кого вона була звернена, мала стати беззаперечним фактом Божої руки у цій дії. У цій події архангел Гавриїл розкриває глибину свого знання у Божих Тайнах, оскільки називає Марію «Храмом, над яким перебуватиме Shekhinah, Божа слава (пор. Вих. 33, 9-11; 1 Цар. 8, 10-11)»⁹³, що свідчить про Божий промисел, вкладений стосовно Марії вже віддавна, а відтак відкритий спершу архангелу Гавриїлу, а відтак людині. Окрім цього, архангел Гавриїл немов покріплює цю новину згадкою про вагітність Єлизавети, яка була безплідною, аби «довести, що нема нічого неможливого у всемогутнього Бога»⁹⁴, що представляє архангела як вісника правди, у якій немає місця для чогось іншого.

Під час молитви в Гетсиманському саді Христос перебуває на молитві до Отця, готується, по суті, до вирішального моменту спасіння, у цей час саме ангел

⁸⁹ Міжнародний біблійний коментар. Том 4. Львів 2019, 200.

⁹⁰ Міжнародний біблійний коментар, 200.

⁹¹ Райт Т. *Лука. Євангеліє. Популярний коментарий*. Москва 2010, 31.

⁹² Міжнародний біблійний коментар. Том 4. Львів 2019, 200.

⁹³ Міжнародний біблійний коментар, 200.

⁹⁴ Там само 201.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

був тим, хто за словами Євангелиста Луки «підкріплював його» (Лк. 22, 42)⁹⁵. Побутує така думка, що це був архангел Гавриїл, оскільки «ім'я якого означає “кріпость Божа”»⁹⁶, вказує, що лише йому мала б належати ця місія. Таким чином, Святе Писання показує нам Архангела Гавриїла як посланця, який звіщає Добрі Новини, стаючи їхнім тлумачем, а відтак підкріплює впродовж тяжких випробувань.

Після архангела Рафаїла та Гавриїла одним із найчастіше згадуваних архангелів є постать Михаїла. Його ім'я походить з івриту і звучить як *Mikhā'el*, та має значення - «хто як Бог?». Сама постать Архангела Михаїла вже згадана у Старому Завіті. Зокрема, як посланця Ісусу Навину (5, 14-16) про взяття Єрихону, де він зображений як ангел, який стоїть на чолі Господнього війська з історії Ісуса Навина. У Дан. 9, 92-95 архистратиг⁹⁷ зображений в поставі захисника від вогню трьох отроків. І багато інших випадків зі Старого Завіту вказують на важливість цієї постаті в історії спасіння як захисника Божого народу. Також автор Першого послання до Солунян каже, що «сам Господь на даний знак, на голос архангела та при сурмі Божій, зійде з неба, і найперше воскреснуть ті, що вмерли в Христі» (1 Сол. 4, 1). Під архангелом, на думку Томаша Важни, розуміється ніхто інший, як архангел Михаїл. В Одкровенні Йоана Богослова описуються події небесної війни (Од. 12, 7), що навіть стало однією з основою свята на честь цього архангела, яке святкується 8 листопада. Згідно з цим уривком з книги Одкровення Архистратиг Михаїл виступив на чолі ангелів проти ангела, повсталого супроти Бога через гординю на ім'я Люцифер⁹⁸ та його ангелів. Архистратиг Михаїл переміг у цій боротьбі, тому за це Церква начальника війська Господнього⁹⁹ ставить на перше місце серед ангелів і шанує

⁹⁵ Пор. Важни Т. *Ангел, помічники Бога й друзі людини*. Львів 2016, 26.

⁹⁶ Зелена минея. Том 2. 26 марта, 228. [PDF].

⁹⁷ Походить це поняття від грецького слова *αρχιστρατήγος*, що означає «головнокомандувач». Такий титул Михаїлу наданий, як начальнику війська Господнього.

⁹⁸ Згідно з «Словником античної мітології», «Люцифер»-слово латинського походження, що означає «світлоносець». Це одне з імен диявола у християнстві.

⁹⁹ Пор. Синод Єпископів УГКЦ. Катехизм УГКЦ *Христос-наша Пасха*, § 144.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

його пам'ять 8 листопада. Тому постать архангела Михаїла в християнстві є однією з найважливіших серед ангелів, оскільки він виступає як заступник людського роду та борець проти ворога людини і батька всякої неправди. Наявний приклад такої боротьби можемо бачити з послання апостола Юди 1, 9, де описується суперечка між архангелом Михаїлом та сатаною щодо тіла Мойсея, а відтак і кожної людини.

Як вже згадувалось вище, у Писанні є присутні частини, які наводять на думку про присутність певного порядку в ангельському світі. Як ми могли побачити, у Писанні є присутні окремі назви істот, що оповідають про мешканців і посланців Небесного світу, наділяючи їх при цьому різними властивостями та описами. До них належать херувими (Бут. 3, 24; Єз. 10, 3), описи яких часто пов'язані з присутністю вогню; серафими, які возносять вічну славу і піснеспів «свят, свят, свят...»(Іс. 6, 1); ангели, про яких неодноразово згадується як посланців, також присутні й архангели, хоча цей термін згадано лише в Юд 1, 9 та Сол. 4, 15. Окрім цього, у листах апостола Павла, в уривку, що вказує на вищість Христа, є згадані начала, власті, сили, господства (Еф. 1, 21), престоли (пор. Кол. 1, 1), а відтак вказується, що це є Його створіння, а також про особливість їхнього буття. Отож, дивлячись на усе Писання, можемо побачити, що з цього може впливати певний ієрархічний порядок ангелів, оскільки завдання, які приписуються їм у Писанні, є часто відмінні, хоча згадані вони можуть бути й в одній розповіді.

Святе Писання представляє ангелів у різноманітному світлі та чітко дає зрозуміти їх вагому роль в Історії Спасіння, зокрема, кожної людини. Проте важливо розуміти, що ангели не є самі по собі, але реалізують своє буття тільки в Бозі, оскільки

Вони - Його, Христові, бо створені Ним і в Ньому: «Бо в Ньому все було створене, що на небі і що на землі, видиме й невидиме: чи то престоли, чи господства, чи начала, чи власті, все було Ним і в Ньому створене» (Кол. 1,16). Вони ще більше Його, оскільки Він зробив їх післанцями Свого

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

спасенного Задуму: «Хіба ж не всі вони служебні духи, що їх посилають до послуг тим, які мають успадковувати спасіння?» (Євр. 1,14)¹⁰⁰.

Дуже вдало про ангелів зазначає Ансесьм Грюн, кажучи, що «ангели, про яких нам розповідає Святе Письмо, навчають нас, що в усіх ситуаціях життя нам допомагає рятувальна Присутність. Бог є не лише далекою та невловимою таємницею, через своїх ангелів Він діє у конкретному розвитку подій нашого життя»¹⁰¹. Власне Святе Писання, у цьому випадку, стає першим і найкращим джерелом, завдяки якому прослідковується, ким є ангели, як вони діють та в чому їх головна місія. Також ми змогли побачити різноманітні ангельські образи, однак вони часто не до кінця є зрозумілими, тому варто розглянути, що Отці Церкви говорять про ангелів.

2.2 Святоотцівське вчення про ангелів

Святі Отці залишили для християнства неоціненний скарб, оскільки через своє чеснотливе життя удостоїлися, під натхненням Духа Святого відкривати велику частину правд віри, яку об'явив Ісус Христос. Це стало можливим також завдяки тому, що вони були «свідками Апостольського Передання, обстоювали його чистоту і зв'язали з ним своє богословське вчення»¹⁰². Часто їхня інтерпретація біблійних текстів ставала важливим джерелом формування конкретнішого вчення стосовно якоїсь з частин життя Церкви. Однією з таких частин, якої не оминула Святоотцівська традиція, стало навчання про ангелів. Їхнє вчення про ангелів свою основу черпає зі Святого Писання, а відтак, із їхньої інтерпретації буде розкриватися ширше бачення цих постатей.

Починаючи з II ст, у творі «Пастир Герми», очевидно, опираючись на Святе Писання, зазначається про те, що кожна людина має свого власного супутника по житті - ангела-охоронця, який допомагає їй у всьому. Відтак з III ст можемо знайти значно ширші навчання щодо ангелів. Так, Оріген стверджує, що ангели

¹⁰⁰ Катехизм Католицької Церкви. Жовква 2002, 331.

¹⁰¹ Grün A. *Chacun cherche son ange*. Albin Michel 2000, 23.

¹⁰² Синод Єпископів УГКЦ. Катехизм УГКЦ *Христос-наша Пасха*, § 57.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

«вдостоїлися свого звання не інакше, як через свої заслуги, і отримали їх за свої старання та чесноти, виявлені ними ще перед сотворення світу»¹⁰³ і далі «у архангельському чині кожному назначена посада того чи іншого роду; інші ж удостоєні бути зарахованими до чину ангелів і діяти під керівництвом того чи іншого архангела»¹⁰⁴, а ще інші, як Михаїл, «вождя, або князя свого чину»¹⁰⁵. Тому архангел Михаїл отримав «почесний титул архистратига, що з грецької значить "начальний вождь"»¹⁰⁶, оскільки він стоїть першим у боротьбі зі всяким нечистим. Також Ориген звертає увагу на те, що ангелам є доступна певна «прозорливість», яка полягає у тому, що вони знають кожен наш гріх і упадок, а тому «варто остерігатись, щоб не стати негідними свого ангела і не віддати себе в руки ангелам темряви через недостойну поведінку, яка може образити Бога»¹⁰⁷. У цей же період часу Тертуліан зауважує те, що ангельські сили є всюдисущими: на землі, на небі і навіть у пеклі¹⁰⁸.

Василій Великий у своїй «Гомілії на 33 псалом» зауважує, що «ангел супроводить кожного, хто увірував у Господа, хіба хтось прогнав би його лихими вчинками»¹⁰⁹, тут його думки схожі з Оригіном, бо також каже у метафоричній формі, що так, «як дим відганяє бджіл, а немилий запах - голубів, так ангела, сторожа нашого життя, віддаляє жалюгідний гріх»¹¹⁰. Власне ангели, на думку св. Василя, є охоронцями людини, але ця охорона залежить якоюсь мірою від заслуг людини. Згідно з Василієм Великим, якщо діла душі людини заслуговують ангельського захисту, то «Бог, напевно, призначить тобі захисників і оборонців та й оточить тебе сторожею ангелів»¹¹¹.

¹⁰³ Origenis *Opera omnia* (PG 3, 176); рос. переклад: Ориге. *О началах. Против Цельса*, Санкт-Петербург 2008, 139.

¹⁰⁴ Origenis *Opera omnia* (PG 3, 176).

¹⁰⁵ Origenis *Opera omnia* (PG 3, 176).

¹⁰⁶ Катрій Ю. *Пізнай свій обряд*. Нью-Йорк 2004, 228.

¹⁰⁷ Origenis *Opera omnia* (PG 3, 98); рос. переклад: Ориге. *О началах. Против Цельса*, Санкт-Петербург 2008, 51.

¹⁰⁸ Пор. Тамбель Н. *Ангели – вісники світла*. Львів 2013, 122.

¹⁰⁹ Василій Великий *Беседи на Псалмы*. Москва 2014, 48.

¹¹⁰ Василій Великий *Беседи на Псалмы*, 48.

¹¹¹ Там само 48.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

У більшості Отців Церкви наголос робиться на питанні ангельської природи. Святоотцівська думка щодо цього вчення не є однозначною, однак їхнє бачення сходилося у тому, що ангели є «істоти відносно чисто-духовні та безплотні»¹¹², очевидно, виходячи з розглянутого бачення у Святому Писанні. Інше питання, яке не є таким однозначним, це наявність тіла в ангелів. Так Юстин Мученик (165 р.), Таціан (180 р.), Атенагор Атенський (190 р.), Тертуліан (225 р.), Оріген (254 р.), Василій Великий (379 р.) та Амвросій Медіолянський (397 р.) притримуються думки, «що все, поставлене в межі буття, не повинно бути зовсім далеким від речовинності, мабуть, прямо і позитивно стверджували тілесність ангелів»¹¹³. Однак таку тілесність вони розуміли по-особливому. Тіла ангелів, на їхню думку, є зовсім іншими, кажучи, що їхні «тіла найтонші, – вогнеподібні та ефірні, які не мають нічого спільного з видимими чуттєвими тілами»¹¹⁴, або ж яка впливає в «особливого роду форму буття чи просторову обмеженість»¹¹⁵. Так Василій Великий говорить, що

в небесних Силах сутність їх становить повітряний, якщо можна так сказати, дух або неречовий вогонь, за написаним: твориш Ангелами Своїми духи, і слуги Свої вогнем палючим (Євр. 1:7; Пс. 103:4), чому вони обмежені місцем і бувають видимі, будучи святим в образі своїх тіл; але святиня, поза сутністю, дає їм досконалість через спілкування Духа¹¹⁶.

На противагу цій думці такі Отці Церкви, як Атаназій Великий (373р.), Григорій Ніський (394 р.), Григорій Богослов (382 р.), Йоан Золотоустий (407 р.), Кирило Олександрійський (386 р.), Григорій Великий (604 р.), Йоан Дамаскин (~780 р.) та багато інших, притримувались бачення уподібнення ангелів до Бога у безтілесності¹¹⁷. Проте вони все ж допускають «свого роду грубість та

¹¹² Давыденко В. *Святоотческое учение о души человека*. Харьков 1908, 140.

¹¹³ Давыденко В. *Святоотческое учение о души человека*, 141.

¹¹⁴ Там само 141.

¹¹⁵ Там само 141.

¹¹⁶ Святитель Василій Великий. *Догматико-полемические творения. Екзегитические сочинения. Беседы*. Москва 2009, 83.

¹¹⁷ Давыденко В. *Святоотческое учение о души человека*. Харьков 1908, 141.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

речовинність»¹¹⁸ в ангельській природі. Григорій Богослов каже, що ангели хоча й не мають такої тілесності, як людина¹¹⁹, однак мають обмеженість, яка притаманна всьому творінню і також їхній природі¹²⁰. Преподобний Йоан Дамаскин пише, що «ангел - це істота, наділена розумом, постійно в русі, вільна, безтілесна, що служить Богові й від благодаті отримала безсмертність для свого єства. Один тільки Творець знає вид і окреслення цієї істоти»¹²¹. Як бачимо, за словами Йоана Дамаскина, «ангели є істотами, обдарованими розумом, свобідні й безтілесні»¹²², однак ця безтілесність є тільки у стосовно людської тілесності, яка виділяється присутністю плоті. З цього випливає, що ангели мають тіла, але не мають плоті, або мають її тільки тимчасово при об'явленні людині, тому вони є «духовно тілесні, але не є плотськими»¹²³, або ж їхні тіла є «абсолютно іншого гатунку, ніж інші тіла, відомі нам, бо безтілесним є лише Господь, адже є необмеженим»¹²⁴.

Отці Церкви, коментуючи Святе Писання, а зокрема Старозавітній вираз Ангел Господній, часто під ним розуміють другу особу Божу, Ісуса Христа¹²⁵. У часи аріанської кризи цим старозавітнім образом показували, що Бог-Слово діяв предвічно, а не тільки в моменті Воплочення. Так, до прикладу, Атаназій Великий зауважує:

Якщо ж патріарх Яків, благословляючи онуків Єфрема і Манасію, сказав: «Бог, що був мені пастирем, відколи я існую аж по цей день, Ангел, що мене рятує від усіх лих, нехай благословить справу цю» (Бут. 48, 15, 16) до Бога, що їх створив, додав не одного з створених і за єством суцільних ангелів, і не в ангела і просив благословення онукам, залишивши того, хто живить його Бога, але сказавши: «Що мене рятує від усіх лих», показавши тим, що це є не створений ангел, але Боже Слово, Якому молився він разом з Отцем і через Якого Бог рятує кого хоче. Знаючи, що Він називається і Ангелом

¹¹⁸ Давыденко В. *Святоотеческое учение о души человека*. Харьков 1908, 141.

¹¹⁹ Див. Святитель Григорий Богослов, *Архиепископ Константинопольский Творения. Слова*. Москва 2007, 446.

¹²⁰ Див. Святитель Григорий Богослов, *Архиепископ Константинопольский Творения. Слова*, 446.

¹²¹ Иоанн Дамаскин. *Источник знания*. / перев. з давньогрецького Д. Афиногенова. Москва 2002, 187.

¹²² Иоанн Дамаскин. *Источник знания*, 187.

¹²³ Василь Рудейко: *Завдання ангелів – бути поруч // Духовна велич Львова* (21 листопада 2016) velychlviv.com (25 жовтня 2021).

¹²⁴ Василь Рудейко: *Завдання ангелів – бути поруч*.

¹²⁵ Див. Foreman M. *The Angel of the LORD A Biblical Historical and Theological Study*. Colorado 2020, 235-237.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

великої Отчої ради, Його, а не іншого кого, назвав благословляючим і визволяючим від зла.¹²⁶

Окрім цього прикладу, наводиться також низка із вже згаданих нами біблійних уривків, де являється Ангел Господній, під яким завжди розуміється в Отців сам Христос. Також, як ми могли побачити, зокрема в Атаназія Великого, говориться про велику раду Отця. Цю думку також розвивають безліч інших Отців Церкви, коментуючи Бут. 1, 26, 1 Цар 22, 19-23, Вих, 23, 20-21, а особливо Іс 6, 1, які становлять біблійну основу цього вчення. Ці уривки говорять, що Бог у своєму промислі оточив себе великою небесною радою. А відтак, Ангелом і Головою цієї великої ради є сам Христос¹²⁷.

Значно вплинула на розвиток навчання про ангелів творчість найімовірніше сирійця за походженням, монаха Псевдо-Діонісія Ареопагіта (Приблизно V-VI ст). Значна кількість написаних ним трактатів з містичного богослов'я, очевидно, що не без впливу Орігена, Василя Великого, Григорія Богослова та Климента Олександрійського, дають більш структуроване бачення «небесної ієрархії». Перші згадки в Святих Отців щодо дев'яти ангельських чинів знаходимо в творчості Василя Великого та Кирила Єрусалимського¹²⁸. Відтак, Діонісій вказує на три чини, а вони, у свою чергу, діляться кожен ще на три хори, і загалом виходить дев'ять ангельських хорів, які мають назву «серафими, херувими і престоли; господства, влади і сили; начала, архангели й ангели»¹²⁹. Катехизм УГКЦ щодо цього дає пояснення: «Ангельські чини названі “хорами” через сопричастя з Богом і між собою»¹³⁰. Ніколь Тамбель, коментуючи Кол. 1, 15-17, каже, що тут автор послання до Колосян чітко наголошує, що «всі ангели підпорядковуються Христові, до якого б “класу” вони не належали»¹³¹.

¹²⁶ Творения Атанасия Великого. *Против Ариан*. Москва, 1902, 384-385

¹²⁷ Див. Foreman M. *The Angel of the Lord: A Biblical Historical and Theological Study*. Colorado 2020, 150-159, 233-235.

¹²⁸ Див. Святитель Кирилл, архиепископ Иерусалимский. *Поучения. Огласительные и тайноводственные*. Москва 2010, 345.

¹²⁹ Пор. Sancti Dionysii Aeropagitae *Celesti Hierarchia* [PG 3. 133]; рос. Перев: Дионисий Ареопажит. Сочинения. Толкование Максима Исповедника. *О небесной иерархии*. Санкт-Петербург 2002, 99.

¹³⁰ Синод Єпископів УГКЦ. Катехизм УГКЦ *Христос-наша Пасха*. Львів 2012, § 116.

¹³¹ Тамбель Н. *Ангели – вісники світла*. Львів 2013, 125.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

Вищими у ієрархії, яку пропонує Псевдо-Діонісій, є серафими, херувими й престоли. Коли йдеться про назву одного чи іншого чину, зазвичай автор вкладає найперше богоподібну властивість кожному з них¹³². Першим ім'ям в ієрархії є «серафим», це слово єврейського походження і має значення - «пломеніючий», оскільки вони є найближчі до Господа Бога, тому вони запалюються Божою славою. Другим хором є херувими. З давньоєврейської слово «херувим» можна перекласти, як «той, що має велику кількість пізнання». Власне ці два хори в своїх іменах чітко дають зрозуміти, що вони є свідками постійного Божоявлення, тому й не дивно, що вони стоять найвище у небесній ієрархії. Престоли ж, у свою чергу, стоять вище всього земного і є тільки чітко прив'язані до перебування у недосяжних висотах.¹³³

У середньому ангельському чині знаходяться господства, власті і сили. Цей чин має на меті немовби передати їхні «богоповторні» та богоподібні можливості владарювати над іншими. Вони, за словами Псевдо-Діонісія, мають свій стосунок до небесного у своїй досконалій свободі та прагненні до вічного панування¹³⁴.

Ангели представляються в Псевдо-Діонісія як «добровісники, котрі звіщають велике й преславне»¹³⁵. Особливо таке завдання у Святому Писанні покладено на архангелів, яким належить «пророцтва відкривати, просвіщення та сповіщення волі Господньої й розуміння, яке від вищих чинів вони приймають, звіщати нижчим ангелам, а через них сповіщати людям»¹³⁶. На одному ієрархічному рівні з архангелами й ангелами знаходяться начала. Під розумінням назви «начала» мається на увазі їхня здатність «головувати й управляти

¹³² Див. Sancti Dionysii Aeropagitr *Celesti Hierarchia* [PG 3. 133]; рос. Перев: Дионисий Ареопагит. Сочинения. Толкование Максима Исповедника, *О небесной иерархии*, Санкт-Петербург 2002, 99.

¹³³ Пор. Sancti Dionysii Aeropagitr *Celesti Hierarchia* [PG 3. 122].

¹³⁴ Див. Там само.

¹³⁵ Туптало Д. *Життя Святих, Том III*, Львів 2007.

¹³⁶ Пор. Sancti Dionysii Aeropagitr *Celesti Hierarchia* [PG 3. 180]; рос. Перев: Дионисий Ареопагит. Сочинения. Толкование Максима Исповедника. *О небесной иерархии*. Санкт-Петербург 2002, 135.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

відповідно до священного порядку»¹³⁷. Останній ієрархічний чин, тобто начала, архангели й ангели, є, по суті, найближчі до людини. Вони не тільки перебувають у вічні Божій славі, але й стають тими, хто частково дає цю славу відчуті людині. Це стає можливим також з огляду на природу ангелів, вчення про яку Святі Отці та вчителі Церкви активно розвивали.

У IV ст виникає перенаголошення значущості ангелів, настільки це підносило їх до гідності божеств і «творців», тому на помісному Лаодикійському Соборі»¹³⁸, який відбувся перед I Вселенським Собором у Нікеї, засуджено таке вчення:

Не подобає християнам залишати Церкву Божу та відходити і служити ангелам, і влаштовувати зібрання. Це осуджено. Заради цього, якщо виявиться, що вправляється у такому таємному ідолослужінні, нехай буде анафема, посіскільки залишив Господа нашого Ісуса Христа, Сина Божого і приступив до ідолослужіння. ((Цим правилом осуджуються еретики, котрі не молилися Богу і Христу, а тільки ангелам, які нібито є творцями й управителями світу.))¹³⁹

Окрім цього, у цей час встановлюється свято на честь Собору Архистратига Божого Михаїла та інших Небесних Сил безплотних, яке має на меті показати велику гідність ангелів та представити, як у них проявляється слава єдиного Бога.

Ангели так само, як і люди, є розумними і вільними створіннями, які «повинні прямувати до свого найвищого призначення через вільний вибір і виявлення любові»¹⁴⁰, що відображує завдання всіх створінь. А, у свою чергу, земна «Церква вшановує ангелів, що допомагають їй у її земній мандрівці та опікуються кожною людиною»¹⁴¹. Тобто, ангели є створіннями, які ведуть людину по житті, спрямовуючи її до загальної мети всього сотвореного.

¹³⁷ Пор. Sancti Dionysii Aeropagiti *Celesti Hierarchia* [PG 3. 180]; рос. Перев: Дионисий Ареопагит. Сочинения. Толкование Максима Исповедника. *О небесной иерархии*. Санкт-Петербург 2002.

¹³⁸ Капітул М. *Собор Архистратига Михаїла та інших Небесних Сил безплотних* // сайт: Українська Православна Церква (Православна Церква України), Рівненська єпархія, лютий 2019, www.rivne-cerkva.rv.ua (03.03.2019).

¹³⁹ Українська Православна Церква Київського Патріархату, *Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних Соборів і святих отців*. Київ 2008.

¹⁴⁰ Катехизм Католицької Церкви. Жовква 2002, § 311.

¹⁴¹ Катехизм Католицької Церкви. Жовква 200, § 352.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

Отже, як ми змогли побачити, Святоотцівське розуміння ангелів є біблійним, а відтак їхнє пояснення різних частин Святого Писання відкривають ширше та, якоюсь мірою, систематизованіше бачення цих створінь. Варто тепер також глянути, як вчення про ангелів відобразилося на написанні святих ікон, які сприяють у молитовному спогляданні Бога.

2.3 Образи ангелів у богослов'ї ікон

Християнська традиція й культура у своєму богочитанні є дуже багатогранною. Однією з форм, якою християни відображають свою віру є іконопис¹⁴². Ікона є унікальна у своїй суті, оскільки «честь, яку віддаємо образу, належить Первообразові»¹⁴³, яким є Ісус Христос. З перспективи такого розуміння ікона стає «образним вираженням вчення Церкви, тому її слід писати не довільно, а тільки згідно з іконописним канонам. Завдяки цьому каноні лики Христа, Богородиці та святих є пізнаваними завжди і всюди»¹⁴⁴.

Не оминула іконописна традиція й ангелів. Зокрема, візантійська іконографічна традиція передає нам значну кількість написаних ікон із зображенням ангелів. «Ікона відображає невидимий світ»¹⁴⁵ у символічний спосіб, у випадку з ангелами - це спосіб є, по суті, єдино можливим, оскільки ангели є безплотними. Найчастіше на таких іконах зображують постаті двох архангелів: Михаїла та Гавриїла, або ж певні моменти зі Святого Писання, у яких згадуються ангельські постаті. З цих описів виникає ідея та богословський зміст, який вкладається у відображення ангельських сутностей.

Як вже згадувалось, одним із найчастіше зображуваних ангелів, зокрема на українських іконах, є Архистратиг Михаїл. Згідно з іконописним канонами

¹⁴² Зображення Ісуса Христа, Богородиці та інших образів Старого й Нового Завітів, персонажів церковної історії (зокр. мучеників, віднесених Церквою до лику святих) за допомогою розчинених фарб (енкаустика, яєшна темпера, олія, акрил тощо) на дошці, полотні, металі (*Іконопис // Українська релігієзнавча енциклопедія* (24.7.2015) www.ure-online.info (25.10.2021р.)).

¹⁴³ Полное собрание творений св. Иоанна Дамаскина // Пер. с греч. Имп. С.-Петербург. духов. акад. Санкт-Петербург 1913, 357.

¹⁴⁴ Синод Єпископів УГКЦ. Катехизм УГКЦ *Христос-наша Пасха*, § 591.

¹⁴⁵ Пор. Тамбель Н. *Ангели – вісники світла*. Львів 2013, 24.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

візантійської іконографії архистратига Михаїла зображують з «мірилом та зерцалом у руках, або ж у військових обладунках зі списом чи мечем тому, що й після перемоги у битві з сатаною архистратиг не перестає боротися за славу Бога і за справу спасіння людського роду»¹⁴⁶. Згодом його почали зображувати з терезами в руках, як символ того, що він зважуватиме вчинки людей на Страшному Суді. Як начальник війська Господнього, святий архангел Михаїл зображується найчастіше як воїн в обладунках і з вогняним мечем, а в галицькій іконі ще й передаються його діяння, які згадані у Святому Писанні або з Передання. Час до часу в нього під ногами зображують переможеного змія, який є символом впалого сатани. Щодо кольорів, які допомагають при зображенні архистратига Михаїла, то бачимо зазвичай яскраво-червоний колір накидки, що у візантійській традиції відображає божественну приналежність. Брунатний колір крил передає нам «символ покори Божій волі»¹⁴⁷.

Часто архангел Михаїл є зображений із архангелом Гавриїлом, де вони на іконі супроводжують Діву Марію, або ж такий супровід ще є на іконах преподобним. Зокрема, яскравим прикладом, де на зображенні ангели є присутні на іконі для підкреслення важливості центральної особи, є ікона Деїсіс, де архистратиг Михаїл та Гавриїл віддають честь Богоматері як тій, хто дала тіло самому Богу. Зокрема, архистратиг тут зображується як той, хто служить Марії, а також захисник Божої істини та правдивості Богоматеринства Марії, що прославлена у небі серед небесних сил.

Наступним часто зображуваним архангелом на іконах є Гавриїл. Упродовж віків його постать зображали досить по-різному. Рання Церква передавала Гавриїла, як юнака в туніці і паліумі¹⁴⁸. Починаючи з V ст, виникла традиція зображати архангела з крилами, які є символом ангелів та приналежності до

¹⁴⁶ Федак-Галитович М. *Святий архангел Михаїл в українському іконописі* // *Risu: Релігійно-інформаційна служба України*, 21.11.2011 www.risu.org.ua (21.09.2011).

¹⁴⁷ Федак-Галитович М. *Святий архангел Михаїл в українському іконописі*.

¹⁴⁸ Пор. Православная Энциклопедия. Том 3. *Ангеология* // *Православная Энциклопедия: электронная версия*, 8.4.2009 www.pravenc.ru (17.10.2019).

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

небесного світу, окрім цього, він одягнений у хітон, що показує його велич та велич того, кому він служить. Починаючи з VII ст, Гавриїла зображають у пишних шатах, з довгими та широкими рукавами, як юнака з крилами та німбом, що символізує святість¹⁴⁹. Окрім цього, у руках архангела Гавриїла завжди присутня оливкова гілка, що символізує знак примирення, який Бог дає людині у тих благовістях, що приносить архангел, та як знак творіння¹⁵⁰.

Найяскравіший приклад зображення ангельських постатей є ікона Благовіщення. Архангел Гавриїл на таких іконах часто зображений у вигляді юнака, який одягнений у яскраво-білу туніку із крилами. Туніка на іконах є завжди білою. Білий колір «випереджає ранкове світло, провіщує народження, життя»¹⁵¹, що свідчить про те, що він благовістує про щось надзвичайне, що навіть яскравіше за світло – прихід «дороги правди і життя» (Йо, 14, 6). Також білий колір символізує ангельську чистоту та остаточний вибір підкорення Божій волі. Крила ангелів можуть зображати двома способами: білими або ж золотими, що показує його ставлення до небесного світу¹⁵² та приналежність до Божої святості¹⁵³. Важливими елементами на іконах є завжди жестикуляція. Так у цій іконі архангел Гавриїл простягає руку до Богородиці, де пальці його руки передають тайну, яка відбувається в цій події. Так, два пальці є зігнутими, що вказує на дві природи того, хто Воплочується, а три інші – ні, що вказує на Триєдиного Бога¹⁵⁴. Також часто ангел стоїть на синьому підвищенні, що вказує на його інше, звичне для нього, але незвичне для цього світу, місце перебування та відмінність земного світу від небесного. У його постаті, у такий спосіб, частина небесного доторкається земного.

¹⁴⁹ Пор. Православная Энциклопедия. Том 3. Ангелология // Православная Энциклопедия: электронная версия, 8.4.2009 www.pravenc.ru (17.10.2019).

¹⁵⁰ Пор. Зеленая мишень. Том 2. 13 июля, 118. [PDF].

¹⁵¹ Іванко І. *Ікона і Літургія*, Львів 2009, 195.

¹⁵² Пор. Іванко І. *Ікона і Літургія*, 195.

¹⁵³ Пор. Тамбель Н. *Ангели – вісники світла*. Львів 2013, 24.

¹⁵⁴ Пор. Іванко І. *Ікона і Літургія*. Львів 2009, 195.

II РОЗДІЛ

БІБЛІЙНО-ПАТРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ПРО АНГЕЛІВ.

Іконографія є неперевершеним джерелом, який передає ангелів у всій величчї їхньої діяльності та значущості і, немовби, дає можливість доторкнутися до їхньої реальності. А символічна мова ікони, у свою чергу, відкриває багатогранність цих безплотних істот, роблячи ангелів ближчими до людини.

Отже, підсумовуючи усе вище сказане, можемо зауважити те, що ангели є творіннями, які притаманні не тільки християнам, але й багатьом іншим культурам та релігіям. Християнська ангелологія формує своє вчення, опираючись на Святе Письмо, яке показує сам факт присутності цих Божих створінь, і говорить про те, що ангели створені Богом та мають безпосереднє місце в Історії Спасіння, а також безпосередній стосунок до життя людини. Також Святе Писання показує ангелів як приклад безперестанної прослави Господа Бога в небі, до чого християни у свою чергу намагаються досягнути. Вони також є заступниками перед лицем Божим за людей, а тому християни віддають на землі їм за це шану й подяку. Вшановуючи ангельські сили, люди прославляють ангелів спорудженням на честь них храмів, зображуючи їх славно на іконах та славлять, моляться до них про заступництво в богослужіннях. Однак найважливіше, як зауважує отець Катрій: «наша набожність до свого ангела-хоронителя буде йому особливо милою, коли ми не тільки будемо його почитати і до нього молитися, а коли будемо його наслідувати. Він дає нам гарний взірець святості»¹⁵⁵. Власне тому є важливо розуміти не тільки їхнє призначення, а вбачати присутність цих створінь у житті людини, оскільки Святі Отці звертають неабияку увагу на ангелів, як приклад до наслідування, а також дають краще зрозуміти природу ангелів, що відкриває перспективу для їхнього наслідування. Тому варто глянути, що саме стало основою для текстів Октоїха, які у свою чергу сприяють молитовному спогляданні ангелів у спільнотних богослужіннях.

¹⁵⁵ Катрій Ю. *Пізнай свій обряд*. Нью-Йорк 2004, 230.

ІІІ РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

Як ми могли бачити, учення про ангелів має свою біблійну основу, а, відтак, Святі Отці, взоруючись на Святе Писання, розвивають ці думки, формуючи таким чином Церковне вчення про ангелів. Власне тексти Октоїха формуються на цих основах, стаючи, таким чином, частиною, яка впливає на споглядання ангелів через людську молитву та вираження Церковного вчення щодо цих істот.

Створення ангелів

Першочергово варто наголосити на ідеях, які описують ангелів як створінь Божих, а відтак побачити, які образи автор піснеспівів використовує для цього.

Значною мірою тексти починають складати думку про сотвореність ангелів з ідеї того, що все сотворене було Христом і в Христі, ще до сотворення видимого світу¹⁵⁶, тому ангели «є створені через Слово й досягають досконалості через освячення від Святого Духа, згідно зі своєю гідністю й чином, маючи свою участь у світлі й благодаті»¹⁵⁷. Також ангели є тими, кого Слово Боже привело до буття з «неуклонним розумом»¹⁵⁸, тобто цей розум є таким, що завжди приймає волю Божу без хиби. Очевидно, що така відсутність хиби є зумовлена тим, що ангели «в місті божественної слави... вічно перебувають»¹⁵⁹, де сам Господь звіщає їм свою волю без жодних посередників. Окрім світлосяйності й мудрості, яку ангели отримують через перебування біля Бога-Слова, вони також стають «подобами Його доброти»¹⁶⁰. Тому ангелів і називають «доброчинцями», бо, будучи біля безконечно доброго Бога, це добро вкладається в їхнє надзвичайне діяння у світі. Також піснєписець, зображуючи доброту ангельської природи, називає їх «струмками текучими й ріками благості»¹⁶¹, щоб підкреслити те, що так, як ріка має свій початок у джерелі, так ангели «у світ посилаються»¹⁶²

¹⁵⁶ Див. *Октоїх*, глас 3, понеділок, «Канон» 8 пісня безплотним, 292зв. (переклад: власний).

¹⁵⁷ Иоанн Дамаскин. *Источник знания*. / перев. з давнегреческого Д. Афиногенова. Москва 2002, 188.

¹⁵⁸ *Октоїх*, глас 2, понеділок, «Канон» 1 пісня безплотним. Львів 1895, 166зв. (переклад: власний).

¹⁵⁹ *Октоїх*, глас 2, понеділок, «Канон» 6 пісня безплотним, 167л.

¹⁶⁰ Див. *Октоїх*, 169л.

¹⁶¹ *Октоїх*, 287л.

¹⁶² *Октоїх*, 288зв.

III РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

Богом, наповнюючи світ своєю присутністю, та виливають Божу доброту на сотворіння. А відтак є часто стихирі, які звернені про молитовне заступництво до ангелів, власне просять про посередництво у молитві до Другої особи Пресвятої Тройці. Такий христологічний нахил цих текстів, очевидно, спонуканий тим, що Святе Писання говорить про ангелів, як про тих, які «Йому usługують» (Мт. 3, 14), а, отже, вони є найближчими до Христа та «удостоєні також спілкування з Ісусом, не у священних образах, що образно відбивають Божественну подобу, але, як істинно близькі до Нього, через безпосередню участь у пізнанні Божественних Його порад»¹⁶³, стаючи гідними, щоб у Нього випрошувати «душам нашим мир і велику милість»¹⁶⁴.

Образи ангельських сутностей

Однією з перших тем, яку знаходимо у текстах Октоїха, є тема їхньої безплотної природи. Для того, щоб зрозуміти, що мається на увазі під цією темою, варто розрізнити, яке розуміння вкладається під поняттями плоті й тіла. Під поняттям плоті розуміється певний «матеріал», що складає «тілесну сутність людини та інших творінь, з яких вони створені»¹⁶⁵. Натомість тіло, зокрема в енциклопедії Брокгауза, означається як «чудотворний організм, у якому мешкають душа і дух»¹⁶⁶, через що можна ствердити, що тіло не завжди є обтяжене плоттю і може існувати й без неї, або ж плоть може бути з іншого матеріалу. Тоді безплотність, яка є в ангелів, буде відсутністю матеріальних частин, таких, які властиві людській природі та людському тілу, тому ангели все ж мають тіла, проте суттєво інші. Зазвичай тексти не показують нам, конкретно якою є ангельська природа, а радше навпаки, через непряму апофатичну мову відкривають відмінність їхньої природи від людської, яка полягає у відсутності, плоті чи

¹⁶³ Див. Sancti Dionysii Aeropagitr *Celesti Hierarchia* [PG 3. 113]; рос. Перев: Дионисий Ареопагит. Сочинения. Толкование Максима Исповедника. *О небесной иерархии*. Санкт-Петербург 2002, 109.

¹⁶⁴ *Октоїх*, глас 1, неділя, стихирі на « Господи ззиваю...» 3 стихира безплотним. Львів 1895, 31зв. (переклад: власний).

¹⁶⁵ Ринкер Ф. *Библейская энциклопедия Брокгауза*. Москва 1999, 1020.[PDF].

¹⁶⁶ Ринкер Ф. *Библейская энциклопедия Брокгауза*, 1276. [PDF].

III РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

інших, часто символічних, звичних для людської природи ознак. У богослужбових текстах цей факт також потверджується на прикладі того, що ангели є «перші з нематеріальних образів»¹⁶⁷, про які все ж ми говоримо. А говоримо тому, що на відмінність ангельської природи від людської вказує той факт, що вони мають «нетлінне єство»¹⁶⁸, яке означає відсутність процесів, властивих для даної природи, які призводять до закінченості існування їхніх тіл. Автор канону каже, що ангели «являються світлоносцями, які нематеріальне показують»¹⁶⁹. Така ідея виникає, щоб показати різницю, де, по-перше, ангели себе являли в історії спасіння, попри те, що вони не є матеріальними, а по друге, щоб показати, що це явлення у світі є «не такими, які вони є по суті, але у зміненому вигляді»¹⁷⁰, і стають тими, які проходять через світ¹⁷¹, об'являючи Божу волю. Тому це не змінює їх, не вказує на сутність ангельської природи, але стає лише прикладом дотику небесного світу до земного. Стихири шостого гласу називають ангелів «безобразними»¹⁷², тобто такого образу, який неможливо описати, бо матеріальної частини вони не мають, тому такий образ є незвичним настільки, як і ця метафора.

Починаючи з понеділкового канону 2 гласу, є значне наголошення на безсмертності ангелів. Власне тут говориться, що «силу нетління і даровану славу безсмертя»¹⁷³ ангели отримали від Бога як неоціненний дар, який, по суті, не притаманний їхній природі, бо ніщо сотворене не є вічним. Основою цього тексту, очевидно, було навчання стосовно безсмертності ангелів як дару Божої благодаті у фундаментальній праці Йоана Дамаскина «Точного викладу православної віри». Так, автор піснеспівів наголошує, що вони мають «життя

¹⁶⁷ *Октоїх*, глас 2, неділя, стихири на «Господи взиваю...» 2 стихира безплотним. Львів 1895, 186л. (переклад власний).

¹⁶⁸ *Октоїх*, глас 2, неділя, стихири на «Господи взиваю...» 1 стихира безплотним. 186л.

¹⁶⁹ *Октоїх*, 163л.

¹⁷⁰ Пор. Иоанн Дамаскин. *Источник знания*. / перев. з давнегреческого Д. Афиногенова. Москва 2002, 189.

¹⁷¹ *Октоїх*, глас 2, неділя, стихири на «Господи взиваю...» 2 стихира безплотним. Львів 1895, 186л. (переклад власний).

¹⁷² *Октоїх*, глас 6, неділя, стихири на «Господи взиваю...» 3 стихира безплотним, 608зв.

¹⁷³ *Октоїх*, 163л.

III РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

воістину незнищенне»¹⁷⁴. З цього тексту бачимо, що існування ангелів автор окреслює терміном «життя», однак це життя не є обмежене смертністю їхнього тіла, але таке життя є певною мірою вічним. Цей дар вони від «першого життя прийняли»¹⁷⁵. Йоан Дамаскин зауважує, що безсмертність вони «отримали по благодаті своєї природи»¹⁷⁶, бо тільки Бог має своє буття безсмертне, але таку благодать він дарує також через свою благодать й ангелам¹⁷⁷. Також, стосовно цього, Йоан Дамаскин зважає на думку Атаназія Великого, який каже, що безплотні не можуть мати в собі елементу розкаяння¹⁷⁸, бо для людини розкаяння є через неміч її тіла¹⁷⁹, з чого виходить, що ангельська природа, по суті, не є зранена гріхом, у силу того, що в них відсутній елемент, через який приходять пристрасті. Це пов'язано з їхньою святістю, однак «небесні Сили не за природою святі; інакше вони не мали б жодної різниці зі Святим Духом. Навпаки, вони, в міру переваги, мають від Духа відому міру освячення»¹⁸⁰. А тому всі образи, які ми бачимо, є наслідком того, що ангели вбирають у себе божественне, не стаючи божествами, але «як у поняття припікання входить поняття вогню, однак інше є припікана речовина та інше є вогонь»¹⁸¹

Ангели також зображуються як другі уми¹⁸², оскільки, як бачимо в історії спасіння, вони звіщають Божу волю, яка є довгий час закрита від творіння. Прикладом цього є подія Благовіщення, у якій Бог у своєму спасительному промислі, відкриває призначення Марії спочатку архангелу Гавриїлу, який стає другим після Бога, хто посвячений у цю Тайну. Властиво, через своє наближення до Бога ангели удостоюються бути свідками Божого промислу та Божої

¹⁷⁴ Октоїх, глас 1, неділя, стихирі на « Господи звизаю...» 3 стихира безплотним, Львів 1895, 31зв. (переклад: власний).

¹⁷⁵ Октоїх, 31зв.

¹⁷⁶ Иоанн Дамаскин. *Источник знания*. / перев. з давнегреческого Д. Афиногенова. Москва 2002, 187.

¹⁷⁷ Пор. Иоанн Дамаскин. *Источник знания*, 188.

¹⁷⁸ Пор. Атанасий Великий. *Творения апологетические, догматико-полемические и историко-полемические*. Том 1. Москва 2015, 110.

¹⁷⁹ Пор. Иоанн Дамаскин. *Источник знания*. / перев. з давнегреческого Д. Афиногенова. Москва 2002, 187.

¹⁸⁰ Святитель Василий Великий. *Догматико-полемические творения. Екзегитические сочинения. Беседы*. Том 1. Москва 2009, 83.

¹⁸¹ Святитель Василий Великий. *Догматико-полемические творения. Екзегитические сочинения. Беседы*, 83.

¹⁸² Октоїх, глас 1, понеділок, «Канон» 3 пісня безплотним. Львів 1895, 38зв. (переклад: власний).

III РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

мудрості, якою вони наповнюються, як і світлістю. Тому ангельський ум є другим у знанні після Бога, оскільки тільки Він є тим, хто знає все. Також, очевидно, під умом може розумітися досконала мудрість, яка є також другою після Бога, оскільки катехизм УГКЦ наголошує, що воля ангелів завжди схильна до добра, а це є однією з найбільших мудростей. Псевдо Діонісій Аеропагіт каже про те, що вони наповнені «абсолютно простим знанням найвищого Світла і переповнені можливістю споглядати своє джерело початкової, незбагненої і Трипостасної краси»¹⁸³. Такі атрибути зазвичай у піснеспівах показуватимуть головний «атрибут» херувимів, яким є досконалий ум. Завдяки тому, що ангелів називають умами, згідно з навчанням Йоана Дамаскіна, людям відкривається можливість «осягнути» ангелів, але лише на чуттєвому або мисленнєвому рівні. Завдяки тому, що ангели є умами, вони стають такими, яких можна пізнавати через досвідчення їхньої нематеріальної діяльності й присутності у світі, через їхнє невидиме діяння¹⁸⁴.

Світлосяйність ангелів - це ще один феномен, який, очевидно, притаманний їхній сутності. Світло у Святому Писанні має значення певної енергії, яка робить світ видимим і протиставляється тьмі¹⁸⁵. Так, як зауважується в Як 1, 17, Бог є Отцем світла, який цим світлом ділиться через своє милосердя із творінням. Тому ангельська світлосяйність пов'язана з тим, що вони «предстоять біля Божого престолу і звідти світлістю осяюються, і світлом вічно сіяють»¹⁸⁶. Ця світлосяйність через своє божественне походження виявляється у їхньому надприродному єстві. Власне з цього автор піснеспівів подає також ще одну тему, називаючи ангелів «другим світлом»¹⁸⁷. Кипріян Керн щодо цього зауважує, що «у східній патристиці дуже поширене вчення про ангелів як про

¹⁸³ Див. Sancti Dionysii Aeropagitr *Celesti Hierarchia* [PG 3. 113]; рос. Перев: Дионисий Ареопагит. Сочинения. Толкование Максима Исповедника. *О небесной иерархии*, Санкт-Петербург, 2002., 109.

¹⁸⁴ Пор. Иоанн Дамаскин. *Источник знания*. / перев. з давнегреческого Д. Афиногенова. Москва 2002, 188.

¹⁸⁵ Пор. Ринкер Ф. *Библейская энциклопедия Брокгауза*. Москва 1999, 1154. [PDF].

¹⁸⁶ Октоїх, глас 1, неділя, стихирі на «Господи взиваю...» 1 стихира безплотним. Львів 1895, 31зв. (переклад: власний)

¹⁸⁷ Октоїх, глас 1, неділя, стихирі на «Господи взиваю...» 2 стихира безплотним, 31зв.

III РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

«других світил»¹⁸⁸. Тут мається на увазі, що ангели по своїй суті є другими по світлосяйності після самого Бога. Це відбувається, згідно з Керном, через «світло лиття», яке Бог поширює на все творіння, однак ангели, будучи найближчими до «первинного Світла»¹⁸⁹, наповнюються ним найбільше. «Ангели – світила, що відбивають світло Боже; вони прийняли від першого Життя - життя вічне, споглядаючи вічну Славу і Премудрість, і тому повні світла, як дзеркала»¹⁹⁰. Оскільки ангели цю світлосяйність отримали безпосередньо від самого Бога, тому вони удостоюються стати «Богоначальства зорями»¹⁹¹, які навчають усе творіння й людей «божественної світлості»¹⁹². Однак це навчання не приходять через зверхність, але через «закон любові», який приводить до чистоти серця¹⁹³. Тому й люди за прикладом ангелів можуть стати разом з ними «перед страшним престолом Вседержителя, і преобразитися від світла в світло»¹⁹⁴. З теми світлосяйності походить також тема трисонячного сіяння, яке вказує на перебування поблизу саме Триєдиного Божества, що зливає своє сяйво на творіння. Також автор канонів називає їх дзеркалами, які спочатку вбирають в себе світло Божества, а тоді його віддають творінню¹⁹⁵. Саме так найчастіше є зображені Серафими. Це пов'язано з розумінням їхньої сутності та місця в ієрархії:

Вони істоти чисті не тому тільки, що вони вільні від плями гріха і нечистоти, чи що не мають ніяких чуттєвих мрій, але тому, що вони понад усе, що низьке, найчистіші священного і нижчого від них, і навіть, по своїй високій чистоті, стоять вище всіх найбільш богоподібних сил¹⁹⁶.

¹⁸⁸ Керн К. *Русское богословское наследие: Ангелы, Иночество, человечество*, // *Церков и время 1*. Москва 1998, 135.

¹⁸⁹ Керн К. *Русское богословское наследие: Ангелы, Иночество, человечество*, 136.

¹⁹⁰ Синод Єпископів УГКЦ, Катехизм УГКЦ *Христос-наша Пасха*, § 114.

¹⁹¹ Октоїх, глас 2, неділя, стихирини на «Господи звиваю...» 2 стихира безплотним. Львів 1895, 186л. (переклад власний).

¹⁹² Октоїх, глас 2, неділя, стихирини на «Господи звиваю...» 2 стихира безплотним, 186 л.

¹⁹³ Пор *Октоїх*, 186л.

¹⁹⁴ *Октоїх*, 186л.

¹⁹⁵ Див. *Октоїх*, 38зв.

¹⁹⁶ Див. Sancti Dionysii Aegropagitr *Celesti Hierarchia* [PG 3. 112]; рос. Перев: Дионисий Ареопagit. Сочинения. Толкование Максима Исповедника. *О небесной иерархии*. Санкт-Петербург 2002, 107.

III РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

Серафими є першими і безпосередніми носіями божественного світла. Під божественним світлом розуміється добро, яке виливає Господь на творіння, бо Він «джерело всякого добра»¹⁹⁷ і, таким чином, робить це творіння також добрим, уподібнюючи його до Себе¹⁹⁸. Тексти канонів, серафимів ставлять за приклад для людини, щоб показати надзвичайність перебування біля Бога і наслідування Його.

Важливе місце займає ангельська трисвята пісня, як безпосередній піснеспів ангелів для Бога, оскільки практично кожна пісня канону так чи інакше про нього згадує. Якнайчастіше ангелів зображують у динаміці оспівування трипостасного Бога, вживаючи словосполучення, які відводять до цієї теми. Часто таке звернення є через славослов'я Отця, Сина і Святого Духа, однак не зустрічається ангельський трисвятий піснеспів з видіння пророка Ісаї 6, 3, яке б його цитувало безпосередньо. Проте саме цей піснеспів трапляється, скоріш за все, при згадці пісні прослави, яка виходить з уст Серафимів, адже автор пророцтва Ісаї наголошує, що саме цей піснеспів належить цим створінням¹⁹⁹. Окрім цього, піснеспіви з такою тематикою також відкривають догматичний аспект творчого процесу Пресвятої Трійці як єдиної сутності, де Отець мислить ангелів, Син творить, а Святий Дух провадить це творіння²⁰⁰.

Ангели також текстуально відображені в темі вогню. Автор називає їх «причасниками Божественного вогню» для того, щоб показати близькість до божественного Начала, оскільки у Святому Письмі ми бачимо прояв присутності Ангела Божого у вогні, з оповіді про неопалиму купину Вих 3,2, або ж вогняного стовпа Вих 13, 21-22. У цих уривках стає зрозуміло, що вогняний символ є немовби провіщенням Божої волі для свого народу. Тому ангели є посланцями Божими у різноманітний спосіб, вони знаходять своє відображення у

¹⁹⁷ Див. *Октоїх*, глас 1, понеділок, «Канон» 1 пісня безплотним. Львів 1895, 49л. (переклад: власний).

¹⁹⁸ Пор. Sancti Dionysii Aegropagitr *Celesti Hierarchia* [PG 3. 114]; рос. Перев: Дионисий Ареопagit. Сочинения. Толкование Максима Исповедника. *О небесной иерархии*. Санкт-Петербург 2002, 110.

¹⁹⁹ Див. *Октоїх*, глас 3, понеділок, «Канон» 5 пісня безплотним. Львів 1895, 289л. (переклад: власний).

²⁰⁰ *Октоїх*, глас 4, понеділок, «Канон» 9 пісня безплотним, 418зв.

III РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

богослужбових текстах, що знову ж таки підкреслює їхню близькість з Богом. Доволі часто джерелом для текстів, що пов'язують ангелів і вогонь, очевидно стає Пс. 103, 4, де псалмоспівець наголошує на надзвичайному походженні ангелів, використовуючи вогонь як образ. Також підкріпленням цієї ідеї є уривок з Єз 1, 13, у якому ангельська подоба представлена у вигляді вугілля, яке підтримує полум'я, автор піснеспіву також переплітає це з видіннями пророка Ісаї, називаючи ангелів «вугіллям очищеним»²⁰¹, чим вказує на чистоту їхнього єства. Окрім цього, автор стихир також наголошує на тому, що голос ангельський є особливим через їхню безплотну природу, тому й в метафоричній формі передається їхнє надзвичайне висловлення у вогненних язиках²⁰², що вказує, знову ж таки, на їхню особливість природи, а також незвичність їхньої прослави.

Небесна ієрархія в текстах Октоїха

Багато понеділкових текстів Октоїха не оминають також згадку про небесну ієрархію. Під ієрархією розуміється «священний чин, знання і діяльність, якого, по можливості, уподібнюється до Божественної краси, і при осяянні, що подається їй згори, прямує до можливого Богонаслідування»²⁰³. Тобто, ієрархія показує певну різницю в уподібненні до Бога та поступовості в цьому уподібненні. Ієрархічний розподіл у цих стихирах є часто хаотичний, він показує зв'язок ангелів як єдиної реальності. Окрім цього, серафими та херувими мають окремі звернення до них. Таким чином, серафимів називають багатокрилими²⁰⁴, це, по суті, підводить до видіння з Іс. 6, 2, де кожен із них «мав по шість крил: двома закривав собі кожен обличчя, двома закривав ноги, а двома— літав». Саме ця ідея буде більш зрозумілою, якщо глянути на піснеспів «Нехай мовчить всяка

²⁰¹ *Октоїх*, глас 4, понеділок, «Канон» 7 пісня безплотним. Львів 1895, 416зв. (переклад: власний).

²⁰² Див. *Октоїх*, глас 5, понеділок, стихир на «Господи взиваю...» 2 стихира безплотним, 529зв.

²⁰³ Sancti Dionysii Aeropagitr *Celesti Hierarchia* [PG 3. 82]; рос. Перев: Дионисий Ареопагит. Сочинения. Толкование Максима Исповедника. *О небесной иерархии*. Санкт-Петербург 2002, 69.

²⁰⁴ Див. *Октоїх*, глас 1, неділя, стихир на «Господи взиваю...» 3 стихира безплотним. Львів 1895, 31зв. (переклад: власний).

ІІІ РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

плоть», де є заклик до людей мовчати, оскільки входить сам Господь, на Якого й ангели не можуть дивитися, тому закривають свої обличчя, через славу, яка більша за них. Крила є для того, щоб показати незвичність цих істот, яких бачить пророк у видінні, які є навколо Бога. Також у цьому ж контексті говориться й про херувимську багатокість. Ця риса херувимів, як говорилося вище, згідно з Псевдо Діонісія, свідчить про велику обізнаність у Божих Тайнах, оскільки наголошується, що вони є «премудрості органи»²⁰⁵. Очевидно, ця ідея також бере свою основу з книги пророка Єзихіїла 41, говорячи про херувимів, як про тих, хто перебуває біля Бога, постійно його пізнаючи й відкриваючи Божу Премудрість усьому творінню. Окрім цього, при згадці небесної ієрархії автор піснеспівів зводить усе сказане в текстах до спільної риси, яка пов'язує їх між собою, а саме їх «одноголосний спів, єдиний в Тройці істоті, всіх навчаючи честі, спільно, одночасно і співпрестольно»²⁰⁶, це вказує на властиве покликання всього творіння, що полягає у перебуванні вічної Божої слави.

Пісня 6 канону 3 гласу присвячена ангелам, вона дає важливе пояснення того, для чого призначене різноманіття ієрархії, зокрема, її значення для Церкви. У тропарці подається, що Господь «світ мисленневий багатообразних чинів по чину прикрасив невидимо»²⁰⁷, щоб Церква могла «цьому благову чину уподібнитися»²⁰⁸. Це уподібнення є важливим тому, що ангели є «сотвореними свідками»²⁰⁹ перед Богом і, будучи чистими перед Творцем, стають прикладом душевної чистоти. Отже, людей значною мірою в текстах канону закликають до наслідування ангелів. Це наслідування має полягати в досконалому виборі добра, яким є Бог, та невпинному віддаванні себе для здійснення Його промислу. Прикладом ангельського наслідування є спільнотна молитва Церкви.

²⁰⁵ *Октоїх*, глас 1, неділя, стихирі на «Господи звиваю...» 3 стихира безплотним. Львів 1895, 31зв. (переклад власний).

²⁰⁶ *Октоїх*, глас 2, неділя, стихирі на «Господи звиваю...» 1 стихира безплотним, 186л.

²⁰⁷ *Октоїх*, 290зв.

²⁰⁸ *Октоїх*, 290зв.

²⁰⁹ *Октоїх*, 416зв.

III РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

Ініціаторами таких зібрань є небесні сили, які «залучають нині... оспівувати піснями і сердечним бажанням»²¹⁰ Бога, що, очевидно, бере цю думку з текстів Божественної Літургії, де неодноразово згадується про об'єднання ангелів і людей у єдиній прославі Богові.

Тексти сідальних та тропарців канону, присвячених Богородиці, найчастіше подають ангелів в перерахунку небесних чинів разом із Богородицею. У цих текстах дізнаємося про певну нижчість ангелів стосовно не тільки Бога, але й Богородиці, оскільки вони є немов у протиставленні до Марії, яка постає вищою від усього творіння, бо родила Того, «кого чини ангельські не сміють споглядати»²¹¹. Це вказує на обмеженість ангельських сутностей, навіть стосовно знання щодо людини та Божого промислу щодо неї або ж часто повертають до події Благовіщення у Назареті, де ангельські описи «вміщаються» у постаті архангела Гавриїла.

Великий наголос у стихирах в Октоїху робиться на надзвичайній кількості ангелів. Так, зазвичай згадуються «хори Безплотних», через яких проявляється Божественна слава. Коренем цього може бути подія, описана у Іс. 6, 3-4 та Лк 2, 12-14. Про величезну силу ангелів говориться також і в текстах Божественної Літургії, зокрема в анафорі Йоана Золотоустого бачимо, що перед Богом «стоять тисячі Архангелів і десятки тисяч ангелів, Херувими і Серафими»²¹². Зазвичай, якщо вживається велика кількість чисел, то мається на увазі скінченну кількість чогось, оскільки, тільки Бог є нескінченним, щоправда, парадокс полягає у тому, що таку кількість злічити неможливо²¹³.

Ангели як заступники людей

Так, як і в Літургії, у текстах канонів часто бачимо прохання про «ангела миру». Власне у цьому випадку ангел виступає як захисник стада Божого, яким є Церква.

²¹⁰ *Октоїх*, глас 5, понеділок, «Канон» 9 пісня безплотним. Львів 1895, 541л. (переклад: власний).

²¹¹ *Октоїх*, глас 1, понеділок, «Сідальний» Богородичний. Львів 1895, 36л.

²¹² Священна і Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого. Львів 2013.

²¹³ Див. Sancti Dionysii Aegropagiti *Celesti Hierarchia* [PG 3. 164]; рос. Перев: Дионисий Ареопagit. Сочинения. Толкование Максима Исповедника. *О небесной иерархии*. Санкт-Петербург 2002, 179.

III РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

Такий захист автор текстів зосереджує на конкретному прикладі, кажучи, що ангел «богомудру віру зберігає, всі ересі силою своєю знищує»²¹⁴. У цьому випадку може йти мова як про Ангела Господнього, тобто Христа, через якого приходять всяка правда. Або також можна припустити, що це є серафими, оскільки серафими в ієрархії є найближчі до Трійці, відповідно через розуміння їхнього надзвичайного буття і споглядання Бога відкривається «пречисте таїнство богослов'я»²¹⁵, що полягає у вірі в Пресвяту Трійцю, причасниками слави якої вони є. Прохання про ангела миру також стає більш зрозумілим, якщо зауважити, що ангели «охороняють країни і керують народами так, як звелить їм Творець»²¹⁶, оскільки через викривлене розуміння влади людські держави часто між собою мають різні ворожнечі, які виливаються у війни, тому ангели, як посланці Бога, є тими, які «верховодять нашими ділами і нам допомагають»²¹⁷, показуючи, кому належить всяка влада.

Біблійні приклади ангельських образів

Біблійними мотивами для богослужбових текстів, зокрема, канону, найчастіше є старозавітні писання пророків: видіння, описані в книзі Буття, Даниїла, Ісаї і Царів. Так, у книзі Буття показується видіння Якова про драбину, якою сходять янголи (Бут. 28,12). Пророче одкровення з Дан. 7 будуть безпосередньо згадуватися при описі херувимів та наголошенні на незчисленності ангелів²¹⁸. Безпосередні цитування пророцтва Ісаї також наповнюють надприродні описи ангелів, з яких виникають більшість інших образів. З книги царів згадується ангельський супровід пророка Іллі та Єлесея, де ангели повстають в образах утішителей у скрутну хвилину для пророків. Окрім цього, автор богослужбових текстів користується ангельським образом як гарантією Божого заступництва

²¹⁴ *Октоїх*, глас 1, понеділок, «Канон» 9 пісня безплотним. Львів 1895, 55л. (переклад: власний).

²¹⁵ *Октоїх*, глас 1, понеділок, «Канон» 4 пісня безплотним, 50зв.

²¹⁶ Иоанн Дамаскин. *Источник знания*. / перев. з давнегреческого Д. Афиногенова. Москва 2002, 189.

²¹⁷ Иоанн Дамаскин. *Источник знания*, 189.

²¹⁸ Див *Октоїх*, глас 6, понеділок, «Канон» 5 пісня безплотним. Львів 1895, 659л. (переклад: власний).

ІІІ РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

для царя Давида у часі його царювання над Божим народом²¹⁹. Такі заступницькі тексти показують, що ангели присутні як біля царів, так і супроводять кожну людину. Що цікаво, тексти Октоїха не згадують подій, описаних у книзі Товії.

Тексти Октоїха збагачені також пригадками визначних подій, описаних у Євангеліях, ангели в них займають одне з чільних місць. Так, окрім пригадки та оспівування події Благовіщення, згадується момент присутності ангелів в Лк 24, 1-6, а саме момент провіщення Воскресіння Ісуса Христа з мертвих жінкам-мироносицям. Тому ангели зображені як ті, хто «воскресіння проповідують у світі»²²⁰, адже саме ангели стали першими з усього творіння свідками Христового Воскресіння, а відтак і першими проповідниками керигми.

Подія Вознесіння Господнього з плоттю на небо також оспівується й у піснях канону. Так, автор піснеспівів наголошує на присутності ангелів у цій події як розрадників для апостолів і слуги Христа-Царя. Також ангельська роль, згідно з текстом, полягає у тому, що вони «відчиняють небесні ворота»²²¹, як слуги своєму царю, що, окрім підкреслення божественності самого Христа, також вказує на те, що людська плоть, по суті, возноситься до небесного світу, де вже земний світ дотикається до небесного. Окрім цього, також є згадка про присутність ангелів, безпосередньо, як наставників для апостолів у цій події, які звіщають також їм есхатологічне одкровення²²² (Дій. 1, 10-11).

Образи архангелів Михаїла та Гавриїла

Не оминається згадки й двох архангелів, імена яких відомі зі Святого Писання, а саме архистратигів Михаїла та Гавриїла. Основним образом у текстах Октоїха є відображення архистратига Михаїла як вождя та «головнокомандувача» ангельськими полками, а також як провідника Господнього війська. Архангел Гавриїл, натомість, вказаний як головний проповідник «божественного

²¹⁹ Див. *Октоїх*, глас 6, понеділок, «Канон» 5 пісня безплотним, Львів 1895, 662 зв. (переклад: власний).

²²⁰ *Октоїх*, глас 4, понеділок, «Канон» 5 пісня безплотним, 414зв.

²²¹ *Октоїх*, 168зв.

²²² Див. *Октоїх*, 170зв.

III РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

воплочення»²²³. Власне тому піснєписець вкладає заклик до цих постатей, кажучи: «Двійко маюча першість в архангельському зборі тим, що приходять під ваш покров, від всякої біди спасайте»²²⁴. Також архангелів часто називають тими, хто «обходять всі кінці землі»²²⁵. Така ідея, очевидно, бере за своє джерело думку Йоана Дамаскина, який каже, що «вони не обмежуються стінами, і дверми, і замками, і печатями, тому що вони – необмежені»²²⁶, являючи себе там, де їм велить Бог. Але оскільки ангели є сутностями, які «завжди рухаються»²²⁷ і, будучи посланцями Бога, вони завжди діють у світі у промислі Божого спасительного плану.

Зображення мучеників як ангелів

Варто згадати стихири на стиховні, які присвячені мученикам, часто зображують ангелів для підкреслення надзвичайного подвигу цих людей. Це є важливим, оскільки тексти наголошують на подвигу людського мучеництва, як наслідування ангелів. Однак варто глянути, яким саме чином відбувається це наслідування згідно з текстами. Бачимо, що тексти говорять про приниження мучеників, яке стає «подивом для ангелів і людей»²²⁸, оскільки вони уподібнилися до ангелів, немовби такі, що не мали плоті й «безплотного ворога перемогли»²²⁹, під яким розуміється сатана, який також є ангелом, що відійшов від Бога²³⁰. Сюди, власне, можна віднести тему переможних ангельських піснєспівів²³¹, які й полягають у прославі Бога за перемогу над дияволом та владою гріха над людиною. Відречення від земного тіла для людини, окрім прикладу мучеників, також показує важливість наслідування життя безплотних,

²²³ *Октоїх*, глас 5, понеділок, «Канон» 9 пісня безплотним. Львів, 1895, 542зв. (переклад: власний).

²²⁴ *Октоїх*, глас 5, понеділок, «Канон» 9 пісня безплотним. - 899 л.

²²⁵ *Октоїх*, 538л.

²²⁶ Йоанн Дамаскин. *Источник знания*. / перев. з давнегреческого Д. Афиногенова. Москва 2002, 188.

²²⁷ Йоанн Дамаскин. *Источник знания*, 187.

²²⁸ *Октоїх*, глас 3, понеділок, «Стихири на стиховні» 3 стихира мученикам. Львів 1895, 293л. (переклад: власний).

²²⁹ *Октоїх*, глас 4, понеділок, «Стихири на стиховні» 3 стихира мученикам, 418зв.

²³⁰ Див. Синод Єпископів УГКЦ. Катехизм УГКЦ *Христос-наша Пасха*. Львів 2012, § 142.

²³¹ Див. *Октоїх*, глас 3, понеділок, «Стихири на стиховні» 3 стихира мученикам. Львів 1895. 412зв. (переклад: власний).

III РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

які першочергово керуються духом, а не поривами свого тіла²³². Власне тому мучеників називають тими, які «досягли ангельської гідності»²³³, а відтак, «честі безплотних сподобилися»²³⁴. Стихира на стиховні, присвячена мученикам, прирівнює їхній подвиг до різних ангельських чинів. Автор називає мучеників херувимами, «бо на них спочив Христос»²³⁵, і через тілесне страждання наслідують його; серафимами - «бо неперестанно прославляють його»²³⁶, часто перед земною смертю відмовлялись віддати славу іншому божеству, що могло їм зберегти туземне життя, однак славу віддають єдиному, істинному Богу; називає також ангелами – через відречення від плоті, яка вмирає з властивою тлінністю; і Силами – через чуда, які здійснюють після своєї смерті.

Отож бачимо, що завдяки Божому Об'явленню, яке дало можливість дізнатися про існування ангельського світу, відкрилася можливість у богослужбових текстах показати ангелів у різноманітний спосіб, зокрема, немов посудин, які вбирають у себе все, що притаманне Богу. Власне яскравим прикладом цього є розглянуті нами змінні частини, що подані в понеділкових текстах Октоїха, а відтак, змогли представити широку палітру ангельських образів. Ці образи формуються найперше на Святому Писанні та навчанні Святих Отців Церкви, зокрема, Псевдо Діонісія Ареопагіта, Григорія Назіанзина, Василя Великого та Йоана Дамаскина, думки яких, очевидно, і стали основою цих богослужбових текстів. Коли тематика піснеспівів має біблійний характер, то тексти стають дуже часто влучними інтерпретаторами уривків зі Святого Писання. Окрім цього, інші теми, взяті з Передання, допомагають побачити духовне значення ангельських постатей для вірних, які можливо й не читали творів Святих Отців, але через образи, подані у молитовних текстах, відкривають їхнє бачення цих істот, а це сприяє заглибленню в молитовне споглядання

²³² Див. *Октоїх*, глас 5, понеділок, «Канон» 4 пісня безплотним. Львів 1895, 538зв. (переклад: власний).

²³³ *Октоїх*, глас 5, понеділок, «Канон» 9 пісня безплотним, 542зв.

²³⁴ *Октоїх*, 542зв.

²³⁵ *Октоїх*, 903л.

²³⁶ *Октоїх*, 903л.

III РОЗДІЛ

АНГЕЛИ У ТЕКСТАХ ОКТОЇХА

ангелів. Тож ми побачили, яким чином відображається бачення ангельської природи в темах безплотності, світлосяйності, безсмертності і тд, а також розглянули, як тексти представляють їхню безперестанну присутність біля Божества, а також постійний ріст у Його пізнанні, показуючи ангельську сотвореність і недосконалість супроти Бога. Одним із найяскравіших прикладів ангельської обмеженості є тема, яка оспівує Воплочення Христа. Так, автор піснеспівів говорить: «Здивувалися ангельські чини, бачачи тебе, Христе, з плоттю на землі проживаючим, зі смертними людьми»²³⁷, що вказує про те, що навіть найвищі творіння не здатні досягнути всю велич надзвичайного Божого діяння. Тому ангелам варто молитися, як до найближчих заступників перед Богом, наслідувати їх з прикладу текстів, присвячених мученикам, не забуваючи при цьому, що єдина слава належить Богу, який знає серце кожної людини.

²³⁷ *Октоїх*, глас , понеділок, «Канон» 4 пісня безплотним. Львів, 1895. 778зв. (переклад: власний).

ВИСНОВКИ

У цій магістерській роботі було проведено дослідження образів чесних небесних сил безплотних у понеділкових богослужіннях Львівського *Октоїха* 1895 року. Розглянувши цю тему, можемо зробити декілька важливих підсумків.

Октоїх у своїй сутності є богослужбовою книгою, яка здебільшого використовується на щодень, проте є глибокою за своїм змістом, особливо, що стосується тематики ангельських чинів. Зробивши короткий історично-богословський аналіз Октоїха, зокрема, понеділкових текстів, ми змогли розкрити його значущість у літургійному житті Церкви, представити важливість ангельських постатей як у літургійному аспекті, так і в повсякденному житті людини.

Магістерська праця поділяється на три розділи, що допомагає глибшому розкриттю теми. У першому розділі ми зосередили увагу на важливості Октоїха в літургійному житті, а також побачили його історичний розвиток, зокрема, зосередили свою увагу на понеділковій присвяті ангелам. Октоїх, як богослужбова книга, є однією з найчастіше вживаних джерел молитовних текстів. Ця книга не завжди мала такий вигляд, який сьогодні ми маємо змогу спостерігати. У процесі свого розвитку Октоїх мав значну кількість варіацій свого наповнення. Це свідчить про те, що до сучасного вигляду Октоїх пройшов довгий процес формування та уніфікації великих тем та щоденних пам'ятей. Це стосується і понеділкових текстів Октоїха. Його тематичне значення й наповнення, що присвячене ангелам, у цій книзі оформилися на постійній основі у XII ст. Тексти понеділка спершу мали покальний характер і впродовж багатьох століть, на відміну від інших днів тижня, не змінювали своєї тематики. Безплотним присвяченням понеділка відбулося вже на пізніх етапах, власне тому й розміщення текстів, присвячених ангелам, знаходиться саме після покайних текстів. Понеділок, як день присвячений ангелам, виникає з того, що важливим стає розуміння понеділка в тижневому колі богослужінь, як першого дня після неділі. За подальшою логікою богослов'я тижневого кола це стало причиною для

ВИСНОВКИ

«закріплення за ангелами» цього дня, які є першими Божими творіннями, які наповнюють невидимий, небесний світ, а відтак важливим прикладом для наслідування.

У другому розділі ми розглянули біблійні основи вчення про ангелів від Старозавітних об'явлень і закінчуючи Новозавітними текстами, які згадують ангелів. Зокрема, зосередили свою увагу на поясненні ангельських образів, що їх засвідчили Богом натхненні автори людською мовою. Відтак, побачили розвиток думки Отців Церкви щодо ангелів, зважаючи як на побіжні згадки, так і систематичне бачення Небесних сил. Так головно варто зазначити бачення Василя Великого, Григорія Богослова. Більш систематизоване вчення про ангелів можна простежити, починаючи із творчості Псевдо Діонісія Ареопагіта, що стало підвалиною богослов'я для наступного покоління Отців. Деякі теми щодо вчення ангелів, які не мали своєї основи у творчості Псевдо Діонісія, можна побачити у синтезному навчанні Йоана Дамаскина. Опісля Святоотцівської традиції ми розглянули, як Традиція Церкви зображає ангелів у святих іконах, зокрема, на прикладі найчастіше описуваних постатей, таких, як архистратига Михаїла та архангела Гавриїла.

Третій розділ присвячений огляду текстів понеділкових богослужінь добового кола. Зробивши глибинний аналіз та розкривши значну палітру тем, які представляють ангелів в богослужіннях, зокрема, Вечірні й Утрені, першочергово звернули увагу на біблійні мотиви текстів. Відтак, побачили вплив творчості Василя Великого, Григорія Ниського, Псевдо Діонісія Ареопагіта та Йоана Дамаскина на богословські ідеї, які наповнюють богослужбові тексти. Зокрема, пояснення небесних чинів та їхні символічні ознаки автор богослужбових текстів, очевидно, запозичував із творчості Діонісія Ареопагіта. Натомість образи, якими змальовується безсмертна ангельська природа, свою ідейну основу черпають синтез думок святоотцівської спадщини, здебільшого, це думки Григорія Ниського. Завдяки цьому змогли з'ясувати, що саме стало

ВИСНОВКИ

причиною висвітлення такої тематики. А це, у свою чергу, дає можливість краще зрозуміти значення ангелів у Церковному вченні та житті християн.

На нашу думку, нам вдалося досягти мети у розкритті й виконанні завдань, поставлених у цій роботі. Підсумовуючи, варто зазначити, що ця праця не є вичерпною стосовно бачення Октоїха та теми ангелів зокрема. Оскільки ангельські постаті згадуються також і в богослужіннях інших днів, окрім понеділка, тому можуть відкрити нам ще глибше вчення Церкви щодо них. Однак ця праця може слугувати рушієм для глибшого дослідження в цьому напрямку та кращого розуміння літургійної молитви.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Основні джерела:

1. Climentis Alexandrini. *Pedagogus* = Святитель Кирилл, архиепископ Иерусалимский. *Поучения. Огласительные и тайноводственные*. Москва 2010.
2. Joanis Damasceni. *Exposito Fidei Orthodoxae* = Иоанн Дамаскин. *Источник знания*. / перев. з давнегреческого Д. Афиногенова. Москва 2002.
3. Joanis Damasceni. *Pro sacris Imagionibus Orationes tres* = Полное собрание творений св. Иоанна Дамаскина : Пер. с греч. Имп. С.-Петербург. духов. акад. Санкт-Петербург 1913.
4. Origenis *Opera omnia* (PG 3, 176); рос. переклад: Ориге, *О началах. Против Цельса*, Санкт-Петербург 2008.
5. S.P.N Atanasii. *Orato contra Gentes* = Атанасий Великий. *Творения апологетические, догматико-полемические и историко-полемические*. Том 1. Москва 2015.
6. S.P.N Basilii. *Homilie in psalmos* = Василій Великий. *Беседы на Псалмы*. Москва 2014.
7. S.P.N. Basilii. *Liber de Spiritu Sancto* = Святител Василій Великий. *Творения*. Москва 2009.
8. S.P.N. Gregorii. *Orationes* = Святитель Григорий Богослов, Архиепископ Константинопольський *Творения. Слова*. Москва 2007.
9. Sancti Dionysii Aeropagitri *Celesti Hierarchia* [PG 3. 133]; рос. Переклад: Дионисий Ареопагит. *Сочинения. Толкование Максима Исповедника. О небесной иерархии*. Санкт-Петербург 2002.
10. Крашенинникова О. *К истории формирования седмичных памятей Октоиха* // Богословские труды. Сб. 32. Москва 1996.
11. Крашенинникова О. *Октоих и Параклит: к истории двух названий одной литургической книги* // Герменевтика древнерусской литературы. Сб. 6. Москва 1994.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

12. Крашенинникова О. *Ранневизантийские и славянские источники по истории формирования славянского октоиха IX—X веков // Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: По древнерусским и южнославянским спискам XIII—XV*. Москва 2006.
13. Осьмогласник. Львов 1895.
14. Святе Письмо Нового і Старого Завіту. Рим 1990.
15. Священна і Божественна Літургія Святого отця нашого Василя Великого. Львів 2013.

Додаткові джерела:

16. Cody A. *The early history of the octoechos in Syria*, Washington 1982.
17. Foreman M. *The Angel of the Lord A Biblical Historical and Theological Study*. Colorado 2020.
18. Frøyshov R. S.S. *The Early Development of the Liturgical Eight-Mode System in Jerusalem*, New York. 2006.
19. Grün A. *Chacun cherche son ange*, Albin Michel, 2000.
20. Husmann H. *Hymnus und Troparion. Studien zur Geschichte der musikalischen Gattungen von Horologion und Tropologion*. Berlin 1971.
21. Jeffrey P. *The Earliest Oktoechoi*. Cambridge 2001.
22. The Oxford Dictionary of Byzantium. Prepared at Dumbarton Oaks / Ed. A. P. Kashdan. New York 1991.
23. Theological dictionary of The New Testament. Michigan 1978.
24. Важни Т. *Ангел, помічники Бога й друзі людини*. Львів 2016.
25. Ганнік К. *Передмова // Догматики вісьмох гласів з рукопису кінця XVI століття*, Львів 2002
26. Гумилевський Ф. *Исторический обзор песнопевцев и песнопения греческой Церкви*. Санкт-Петербург
27. Давыденко В. *Святоотческое учение о души человека*. Харьков 1908.
28. Дольницький І. *Типик Української Католицької Церкви*. Рим 1992.
29. Зелена мінея, Том 2, 26 марта [PDF]

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- 30.Іванко І. *Ікона і Літургія*, Львів 2009.
- 31.Катехизм Католицької Церкви. Жовква 2002.
- 32.Катрій Ю. *Пізнай свій обряд*. Нью-Йорк 2004.
- 33.Керн К. *Ангелы, Иночество, человечество. К вопросу об ученом монашестве // Церковь и время 1*. Москва 1998.
- 34.Креховський Я. *Богослов'я та духовність ікон*. Львів 2002.
- 35.Лозовая И. *Ангелогласное пение и осмогласие как важнейшая сторона его музыкальной иконографии // Musica Antiqua. VIII. Vol. 1. Acta Musicologica. Bydgoszcz, 1988*
- 36.Мень А. *Исагогика*. Москва 2000.
- 37.Міжнародний біблійний коментар. Том 3. Львів 2019.
- 38.Міжнародний біблійний коментар. Том 4. Львів 2019.
- 39.Райт Т. *Діяння Апостолов. Популярний коментарий*. Москва 2010.
- 40.Райт Т. *Лука. Євангеліє. Популярний коментарий*. Москва 2010.
- 41.Райт Т. *Матфей. Євангеліє. Популярний коментарий*. Москва 2010.
- 42.Ринкер Ф. *Библейская энциклопедия Брокгауза*. Москва 1999[PDF].
- 43.Рудейко В. *Часослов двадцяти чотирьох часів. Впровадження*. Львів 2017
- 44.Синод Єпископів УГКЦ, Катехизм УГКЦ *Христос-наша Пасха*. Львів 2012.
- 45.Тамбель Н. *Ангели – вісники світла*. Львів 2013.
- 46.Туптало Д. *Життя Святих, Том III*, Львів 2007.
- 47.Українська Православна Церква Київського Патріархату, *Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних Соборів і святих отців*, Київ 2008.
- 48.Федорів Ю. *Пояснення церковних богослужінь і Святих Тайн*. Торонто 1976.
- 49.Хевсуриани Л. *Структура древнейшего Тропология*. Тбіліси, 1984.
- 50.Шевченко В. *Словник-довідник з релігієзнавства*. Київ 2004.
- 51.Элуэлл У. *Большой библейский словарь*. Санкт-Петербург 2005.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Інтернет джерела:

52. Василь Рудейко: *Завдання ангелів – бути поруч.* // *Духовна велич Львова* 21.11.2016 velychlviv.com (25.10.2021).
53. *Іконопис* // *Українська релігієзнавча енциклопедія* (24.7.2015) ure-online.info (25.10.2021).
54. Капітул М. *Собор Архистратига Михаїла та інших Небесних Сил безплотних* // сайт: *Українська Православна Церква (Православна Церква України), Рівненська єпархія*, (2019) rivne-cerkva.rv.ua (03.03.2019).
55. *Православная Энциклопедия*, Том 3, *Ангеология* // *Православная Энциклопедия: электронная версия*, 8 квітня 2009, pravenc.ru (17.10.2019).
56. *Catholic encyclopedia: st. Raphael* // *New Advent* newadvent.org (30.11.2021).
57. Федак-Галитович М. *Святий архангел Михаїл в українському іконописі* // *Risu: Релігійно-інформаційна служба України*, 21.09.2011 risu.org.ua. (21.09.2019).